

Sənan İbrahimov

DİVAN

ƏDƏBİYYATININ

POETİKASI

Redaktor:

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Təhsin Mütəllibov

Sənan İbrahimov. Divan ədəbiyyatının poetikası. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2015. – 127 səh.

Kitab ali məktəb tələbələri üçün dərslikdir və yuxarı kurslarda tədris olunan “Divan ədəbiyyatının poetikası” fənninin proqramı əsasında yazılmışdır. İki min illik tarixə malik Şərq divan ədəbiyyatına məxsus poetik məziyyətlərin şərhini həmişə öz aktuallığı ilə fərqlənmişdir. Şərq divan ədəbiyyatında elə kateqoriyalar var ki, onlar Azərbaycan klassik ədəbiyyatında öz əksini tapmamışdır. Buna görə də poetik məziyyətlərin şərhində təkə Azərbaycan deyil, vahid Şərq divan ədəbiyyatı nəzərdən keçirilir.

B a k ı – 2 0 1 5

ДИВАН ЯДЯБИЙАТЫ НАQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Гядим вя орта ясрляр ядябиййатымыз юзцнцн форма вя мязмун бахымындан цмуншярг ядябиййаты иля сых сурятдя баьлыдыр. Азярбайъанын мцсялман дцнйасына дахил олмасы иля элагядар олараг бир сыра дини мярасимляр кими, ядябиййаты да яряб-фарс поетик яняняляри ясасында кюклянди вя щямин гайнаглар ясаында formalaşdı. Бунунла беля, идея вя мювзу бахımından klassik ədəbiyyatımız юз миллилийини итирмяди.

Форма вя мязмун етибария классик Щярг ядябиййатыны мцхтялиф щцр адаландырырлар: сарай дябиййаты, щящяр ядябиййаты, ясилзадяляр ядябиййаты, мцсялман ядябиййаты вя с. Мязмун етибария бу ядябиййаты дини ядябиййат, мящяббят ядябиййаты, елми ядябиййат, дцнйяви ядябиййат, тарихи ядябиййат вя с.

Бцтцн бунларла йанашы классик ядябиййатın bir adı da var: **диван** ядябиййаты. "Диван" сюзц чохлаыналыдыр: orta əstrlərdə mübahisələri həll etmək üçün toplanılan yerə "divan" deyərmişlər. Ərəb dilində Xəlifə Ömərın vaxtında "divan" Mədinədəki hökumət idarəsünə deyilirdi. Sonra сарайа, мящкямя иьласына, сарайда едам щюкмяри чыхарылан йеря дэ "divan" deyiblər.

Azərbaycan dilinə bu söz orta əsrlərdə daxil olmuş və "диван тутмаг"- зцім етмяк, ъяза вермяк, гятля йетирмяк мянасында ишлянмишдир. Onu ədəbi mənası isə bizim xalqda даща чох "сарай", "шыщяр", "топлу" мянасында ишлянмишдир. XI əsrdən etibarən Yaxın Şərq ədəbiyyatında "divan" sözü şairlərin yazdıqları şeirlərin toplusu mənasında işlənmişdir.

"Divan ədəbiyyatı" müasir ədəbiyyatşünaslıqda şərti məfhumdur. Belə ki, "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi"ndə "divan" sözü həm "şeirlər toplusu", həm də hər hansı bir klassikin ədəbi irsi, "külliyatı" mənasında işlədilir. Qardaş Türkiyədə "Divan ədəbiyyatı" deyəndə, XIX əsrədək olan ədəbiyyat nəzərdə tutulur. "Divan ədəbiyyatı" deyəndə adətən, qəzəl-qəsidə ədəbiyyatı nəzərdə tuturlar.

Bizim xalqın leksikonunda XII əsrdən etibarən "divan" sözü topla və ya şeirlər məcmuəsi kimi işlənməyə başlamışdır. Nizami Gəncəvi deyir:

Qaşlarım çatılmış, sanki bir kaman,

Dururdu qarşımda yazdığım **divan**.

Misradakı "divan" sözü fars dilində olan orijinal məndə də "divan" kimi işlədilmişdir.

Bu misralardan biz aydın olur ki, məsnəvilər – mənzum hekayə və poemalar yazmazdan qabaq lirik şeirlərindən ibarət divanı mövcud olmuşdur. Artıq "divan" sözü təkcə lirik şeirlər toplusu kimi yox, həm də şairin poemalarını, nəsrə yazdığı əsərlərin bir yerdə toplanması, məcmuəsi, külliyatı kimi başa düşülür. Çünki "divan" adı altında nəşr edilmiş kitablarda şairin bütün ədəbi irsi öz əksini tapır:

- "Divan-həkim Qətran Təbrizi";

- "Divani-həkim Nizami Gəncəvi";

- "Divani- Mövlana Füzuliyi-Bağdadi" və s.

Диван ядядбиййатына dair mənbələr, məxəzlər, təzkirələr. ЫЫЫ-ХЫ ясрляр Азярбайсан ədəbiyyatı ərəb

dilində yarandığına görə, həmin dövr Azərbaycan divan ədəbiyyatının ilk nümayəndələri barədə məlumatı da яряб мянбяляри верmişdir. Щямин мянбяляр бунлардыр:

- 1.Ял-Сащиз “Изащ вя айдынлашдырма”;
 - 2.Ябу Тяммам “Ял Нямася”;
 - 3.Ял-Мцбяррядин “Диля вя ядябиййата даир мцкяммял китаб”;
 - 4.Ибн Гцтейбя “Шеир вя шаирляр”;
 - 5.Ят-Тябяри “Тарих”;
 - 6.Ябцлфяряс Исфашани “Ньямяляр китабы”;
 - 7.Ябу Убейдуллащ ял Мярзубани “Шаирляр енсиклопедийасы”;
 - 8.Ибн ял Нядим “Эюстяриси”;
 - 9.Яс-Сяяляби “Дюврцн шаирляри”;
 - 10.Ял Бахярзи “Гыса тясвирляр”;
 - 11.Хятиб ял Баьдади “Баьдадын тарихи”;
 12. Ябу Сяид яс-Сяма «Нясябляр китабы»;
 - 13.Йагуб ял-Щямяви «Ядибляр салнамяси»;
 - 14.Хяллиган «Мяшщур адамларын вяфаты»;
 15. Ибн ял-Ясир «Мцкяммял тарих»;
 - 16.Ибн Яли Цсейбя «Мащир сяняткарларын тябягяляриня даир ян ясас хябярляр»;
 - 17.Ял-Ясняви «Шяфа фягищляринин тябягяляри»;
 - 18.Гасяддин яс-Субки «Бюйцк шафеи тябягяляри»;
 - 19.Юляр ял Баьдади «Ядябиййат хязиняси»;
 - 20.Катиб Сяляби «Китабларын вя сяняткарларын адларында олан щцбщялярин ачылмасы»;
 - 21.Юляр Фяррух «Тарих ял-ядяб ял-яряби» вя с.
- Yaqub Yusif bən Əbubəkr Məhəmməd Səkkaki Xarəzmi (...1247) “Elm-əlmünazirə”, “Müftahül-elm” əsərini yazmış və ona şərhləri Hüsəmələddin Müizzəni Xarəzmi və Qütbələddin Şirazi yazmışdır. Bundan başqa Şərif Cürəni və İzələddin Eyci (..1377) də “Müftahül-olum” kitabına şərhlər yazmışlar.

Şəmsələddin Kirmani isə Eycinin “Şərhi-qəvayidi-qiyasiyyətun” kitabına şərhlər yazmışdır.

Məhəbbətələddin Əbuvalid Məhəmməd bən Məhəmməd Türki Hələbi (1370-1438) “Mənzumətul-əlfiyətul-ibnəl-Şəhne” kitabını yazmış.

Xətib Qəzvini “Təlxis-əlmüftah” və “Müftah-əl-olum” kitablarını yazmışdır və onlara Fazil Xalxali (.- 1366), Şəmsələddin Zuzəni (.- 1413) və Sədələddin Təftazani (.- 1313) şərhlər yazmışdır.

Sədələddin Təftazani özünün məşhur əsərləri olan “Təhziб - əlməntiq”, Məğasid əltalibin dər kəlam”, “Şərhi-məqasid əl-talibin”, “Erşad əlhadi dər nəhv”, “Şərhi-əğayedi-nəsəfi”, “Həşiye bər şərh-i-Əzod”, “Şərhi-təsrifi-ələzzi” və s. Kitablarında bələğət elmindən bəhs etmişdir.

Şərif Cürçani “Müftahül-olum”, Təftazaninin “Motəvvəl” kitabına şərhlər yazmışdır.

Бу мянбяляр ЙЫЫ-ЙЫЫЫ яср шаирляримиз Муса Шящяват, Исмайыл ибн Йясар, Ябцл Аббас ял-Яма, Х яср шаирляримиз Бяракявейц Зянсани вя Ябу Абдулла ял-Мяраби ял-Мцьялляси вя ХЫ яср шаирляримиздян ашаыыдакылар барядя мцяййян мялумат верирляр:

1. Ябу Няср Мянсур ибн Мцмкан Тябризи;

2. Хятиби Урмяви;

3. Ябул-Мяшасин Щцсейн ибн Яли ибн Няср Тябризи;

4. Яли ибн Щиббятуллащ ибн Мящяммяд ибн Халид Тябризи;

5. Хяттат Низами Тябризи;

6. Исафи Зянжани;

7. Хятиб Тябризи..

ЫХ ясдян етибарян Азярбайсанда башлайан Бабяк щярякаты, Иранда Ялмуьянния, Бешафярид щярякатлары Йахын Шяргдя хилафятин мяувгейини зяифлятди, нятысядя, бир сыра мцстягил вя

йарыммцстягил дювлятляр мейдана эялди. X ясрин ахырларындан башлайараг Орта Асияа вя Иранда Тащириляр, Саманиляр, Гязнявиляр дювляти мейдана эялди вя бу дювлятлярин башлыса идеолоэийасы Йахын Шяргдя вя Азярбайсанда хилафятядяк олан Сасани мяданиййятини бярпа етмяк иди. Бу мягсядя онлар сарайа Рудяки, Фирдовси, Дягиги, Цнсцири кими мяшщур шаирляри сялб едиб фарс ядяби дилини фомалашдырмаг цццн ясярляр сифариш вердиляр.

X-XI әsrlәrdә eyni proses Azәrbaycanda da bař verdi vә feodal dōvlәtlәri olan Rәvvadilәr, řәddadilәr, Sacilәr, Salarilәr, řirvanřahlar, Mehranilәr hәm dә Azәrbaycanın mәdәni hәyatının inkiřafına әhәmiyyәt verirdilәr. Mәisәlән, řәddadilәr vә Rәvvadilәr saraylarında Qәtran Tәbrizi kimi istedadlı řair fәaliyyәt gōstәrir vә divan әdәbiyyatının ilk nүmunәsini yarasdırdı. Rәvvadi hōkmdarı Әbu Dulәfin Naxçıvandakı sarayına İrannın Tus řәhәrindән pәnah gәtirmiş Әsәdi Tusi hōkmdarın sifariři ilә “Gәrřaspnamә” kimi nәhәng ерореya yaradırdı.

Mehranilәr dōvlәti isә sırf milli zәmindә yaranan mәdәniyyәtә xüsusi әhәmiyyәt verirdilәr. İsa adlı řair ana dilimizdә özünün “Mühr vә Vәfar” poemasını yazırdı. Mxitar qoř vә Müsa Kalankaytuklu tarixnamәlәр yazırdı. řifahi xalq әdәbiyyatında “Әsli vә Kәrәm” kimi dastanlar yaranırdı, Davdәk kimi řairlәр lirik řeirин nadir nүmunәlerini yaradırdı.

Ancaq Azәrbaycan divan әdәbiyyatının әksәр nүmunәlәri fars dilindә yaranırdı. Onlar barәsindә bәzi mәlumatları бир сыра Шярг тязкиряҗиләри вермищдир. Мясялян:

Низами Ярузинин «Чащар мягалья»(дюрд мягалья),
Мящяммяд Ювфи (.-1233) «лцбабцл – ялбаб»(
Абылларын сечилмиши),

Дювлятшац Сямяргянди (.- 1485) «Тязкирятцш-шщяра» (Шаирлярин тязкиряси)

Şəms Qeys Razi “Əl-müəccəm fi məayir əşar əl-əcəm”. Alim özünün məşhur “Əlmüəccəm” kitabını 1235-ci ildə Xorasan alimlərindən birinin xahişi ilə yazmağa başlamışdır. O Xorasandan didərgin düşəndən və keşməkeşli hadisələrin axarına düşəndən sonra bu iş yarımçıq qalmışdı. qeyd etdiyimiz kimi, 1238-ci ildə Qəzvin qaləsindəki döyüş vaxtı onun bir hissəsi sıradan çıxmış, bir qismi itmişdir. Həmin vaxt bir kəndli kitabın bəzi hissələrini tapıb yenidən ona təqdim edir.

Həmin hadisələrdən sonra Fars vilayətinə gedən alim Atabəy Zənginin və onun oğlu Əbubəkrin sarayında kitabın davamını yazır. Təqribən 1251-ci ildə kitabı bitirir.

Bu kitab ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aiddir. Kitabda ərəb şerindən gəlmə ərüz və qafiyənin fars şerində təzahürü izah edilir. Kitab ərəb dilində yazılmışdır. Şəms Qeys onun 1251-ci ildə fars ziyalılarından xahişi ilə fars dilinə tərcümə edir və yeni kitabının adını “ƏL müəccəm fi məayir əşar-əl-əcəm” qoyur. Ərəb dilindəki variantını isə “Əl məərəb fi məayir əşar əl-ərəb” (المعرب في معاير اشعار العرب) adlandırır.

“Əlmüəccəm” kitabı ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair XIII əsrdə yazılmış yeganə kitabdır. Kitab iki fəsildən ibarətdir: birinci fəsil ərüz elmindən, ikinci fəsil qafiyə və şerin poetikası haqqındadır. Şerin poetikasından danışarkən alim onun forma gözəlliyindən, üslubundan, yaranma prosesindən, şairin özündən və hətta nəsrədən belə söz açır. Alim qəsidənin, qəzəlin səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edir və bu janrda yazan şairlərin özləri barədə məlumat verir.

Kitabın başqa bir əhəmiyyəti budur ki, müəllif monqollardan əvvəl fars ədəbiyyatında olan şairlər, onların ədəbi irsindən nümunələr barədə məlumat verir. Baxmayaraq ki, fars ədəbiyyatşünaslığı və ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmi neçə əsrdir təkamül prosesi keçmişdir.

Ancaq Qeysin bu kitabı hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Şəms Qeysin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair başqa bir kitabı da olub. Həmin kitab “Əlkafi” (الكافي) adlanır. Həmin kitabda da ərəb-fars ərəzundan, qafiyədən, fars ərəzundan bəhs edirmiş, ancaq kitab indiyədək nəşr edilməmişdir.

Şərəfələddin Rami (.-1416) “Hədəyəğ-əl-həqayiq”

Məhəmməd bən Ömər Nicati Nişapuri (XIV əsr) “Şərhi-hədəyəğ - əlessəxr və təvat və ketabi-əlkafiye” kitabında ərəz və qafiyə elmi barədə geniş məlumat var.

Əbülfəzl məhəmməd bən Xalid əl-Qərəşi “”Əl-əruzeyn”;

Məhəmməd bən Əli Xarəzmi “Cəlaliyyə” kitablarını yazmış və bu kitabında katiblik, nəsr və nəzm qaydalarından bəhs etmişdir.

Азырбайсан ядыбиййатында тязкиря йазанлар олмушдур:

Henduşah Naхşivani “ “Dəstur əl-ketab”

Сам Мирзя «Гющфейи-Сами»(1550),

Ямин Ящмяд Рази(.-1602) «Щяфт иглим»(Йедди юлкя),

Мирзя Мящяммяд Ташир Нясрабади «Гязкирейи-Нясрабади»(1672),

Лцтфяли бйя Азыр Бейдили «Атяшкяде»(1728),

Рзагулу хан Щидайт «Мясмяцл-фцсяща»(1867)

Тцрк дилитндя Ялишир Няваи «Мясасалисцл-няфаис»(Няфислярин мяслиси)(1491),

Садиг бйя Яфшар Садиги «Мяжмяцл-хявас»(1607)(Сечилмишлярин мяслиси),

Сящи бйя «Щяшт бешишт»(йедди бешишт)(1538),

Гястямоьлу Лятифинин «Гязкирейи-Лятифи»(1546),

Ящди Баьдади «Эцлшняни-щцяра»(1564)(Шаирлярин эцлшняни).

Бунлардан башга Чяляби, Щясян Чяляби, Рийази, Фаизи Сяфайи, Шейх Галиб вя с. тцяллифлярин тязкирялари вар.

Азярбайсан шаирляриндян Мир Мющсцн Нявваб «Тязкирейи-Нявваб», Мящяммядяли Тярбийят «Данишмяндани – Азярбайсан», С.Я.Ширвани «Щяярайи-Гафгаз» тязкирялярини йазмышдыр. Бундан башга 1943-сц илдя нящр олунмуш «Мцхтясяр Азярбайсан ядябиййаты» (3 эилддя), 1960-сы илдя чапдан чыхмыш «Азярбайсан ядябиййаты тарихи»(3 силддя) , 1956-сц илдя Щ.Араслы тяряфиндян йазылмыш «ХЙЫЫ-ХЙЫЫЫ яср Азярбайсан ядябиййаты тарихи» вя ЙЫЫЫ шаэирдялари ццн йазылмыш «Ядябиййат» дярслийи дя, Я.Сяфярли вя Й.Хялилов тяряфиндян йазылыб 1982-с илдя чапдан чыхмыш «Гядим вя орта ясрляр Азщярбайсан ядябиййаты», Б.Щяфизадя тяряфиндян йазылыб 2005-с илдя чапдан чыхмыш «Гядим Азярбайсан ядябиййаты», С.Ибращимов тяряфиндян йазылыб 2009-су лдя чапдан бурахылмыш «Классик Азярбайсан ядябиййаты (ХЫЫЫ ясрдяк)» дярлиликляри ядябиййат тарихимизя даир санбаллы тязкиря дя сайыла биляр.

Divan ədəbiyyatında bələğət

Klassik ədəbiyyatın poetikası əsasən Qədim Yunan poetika nəzəriyyəsi əsasında: Aristotelin “Poetika” və “Ritorika” əsərləri ilə formalaşaraq Şərqdə dil-üslub qaydalarına müvafiq olaraq yenu məzmun kəsb etmişdir.

Şərq ədəbiyyatında poetikanı – “bələğət” və “fəсахət” terminləri ilə ifadə edirlər. Mahiyyət etibarilə hər iki sözlərin özləri də elə “poetika” deməkdir, ancaq, “poetika” sözü genişmənalı olduğundan Şərqdə onu bir

qədər də xırdalamışlar. Belə ki, **“bəlağət” deyəndə nitq gözəlliyini, mənə dərinliyi, “fəsaḥət” deyəndə isə - sözlərin aydınlığı və anlaşılıqlığı nəzərdə tutlur.**

Şərqdə bəlağət elminin banisi Cahiz olmuşdur. Sonra Cahizin bəlağət elminə dair nəzəri konsepsiyasını Əbül Fərəc (öl. 922) “Nəqdüş-şeyr” əsərində və İbn Qüteybə “Əş-şeyr və şüəra” kitabında vermişdir. Elm aləminə Həzrət Əlinin “Nəch əl-bəlağə” adlı hikmətlərdən ibarət dərin məzmunlu əsəri də məlumdur.

Bəlağət elmi dərinləşdirilərək sonralar estetikaya meyl güclənmiş və artıq bu elmin yeni qolları: “kəlam” və “ədəb” yaranmışdır. “Kəlam” məktəbini VIII-IX əsrlərdə mötəzililər və X-XII əsrlərdə əşerilər fəlsəfi və məntiqi cəhətdən inkişaf etdirmişlər. Sonra isə dil, üslub və ifadə tərzini də bəlağətdə əsas xətt kimi götürüldü. İnkişaf edən bəlağət elminə çox sonralar estetik düşüncə də əlavə olundu və bunu İbn əl-Mütəzzin(908) “Əl-bədi” kitabında əsaslandırdı.

Bəlağət elmini sonra aşağıda adını çəkdiyimiz alimlər inkişaf etdirdilər:

1. Əbdülqadir Cürçani (1078)“ “Əsrarül-bəlağət”, “Dəlayilülü-ecaz”
2. Siracəddin Əbu Yaqub Səkkakinin (1160-1228) “Miftahül-ülum” (Elmlərin açarı)
3. Məhəmməd Qəzvini (azəri) (1267-1338) “Təlxis”

Fars dilində

4. Ömər Raduyani (XI əsr) “Tərcümanül-bəlağə”
5. Rəşidi Səmərqəndi “Ziyənətnamə”
6. Məhəmməd Mənşuri “Kənzül-ğəraib”
7. Bəhrami Sərexcı (XI əsr) “Ğayətül-əruzüyn”
8. Şəms Razi “Əl-Möcmə”

9. Nizami Əruzi “Çahar məqalə”
 10. Həsən Qəhtan “Şəcərələr”
 11. Qivami Gəncəvi “Qəsideyi-müsənnə”
 12. Rəşidəddin Bətvat “Şeirir dəqiqliyi”
(Xarəzmşah Atsızın sifarişi ilə)
 13. Qeys Razi “Əl möcəm əşaril - əcəm” (XIII əsr)
 14. Şəmsül Üləma “Elmül-bədaye”
 15. Mahmud Amuli “Nəfayisul – fünün”
Azərbaycan alimlərindən
 16. Xətib Təbrizi “Əruz haqqında”
 17. Hübeyş Tiflisi (1231) “Kitabi-qəfavi”
 18. Nəsəddin Tusi (1200-1273) “Meyarül-əşar”
 19. Vəhid Təbrizi (XIY əsr) “Cəmi-müxtəsər”
(Bertels onu rus dilinə tərcümə edib)
 20. Rami Təbrizi. (an. ol. 1392) “Hədayiqül-həqayiq”
 21. Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni-raz”
- Şərq divan ədəbiyyatında bəlağət elminin inkişafı onun bir neçə qollarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: fəsaḥət, məani, bəyan, bədi. Bu dörd qolun özü də bir neçə yerə bölünür və onların özlərinəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri var.

FƏSAHƏT

Poeziya söz sənəti olduğuna görə bəlağət və fəsaḥətin əsas vəzifəsi hər bir xalqa məzsus dilin qrammatik qaydalarına müvafiq olaraq sözlərin yerində işlədilməsini qaydalarını nəzəri cəhətdən izah etmək, müvafiq qanunauyğunluqları izah etməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi “fəsaḥət” sözlərin aydınlığı və anlaşıqlığı

deməkdir. Bu prosesin əsas kjoponentləri sözlərin əsrarəngliyi, cümlənin və ya kəlamın rəvanlığı və şairin sözü sərrast demə qabiliyyətidir. Bu mənada şeirin fəşahətinə ciddi ziyan vura biləcək amillər də var.

Fəşahətül - mütəkəllim: - söyləyənin nitq səlisliliyi. Burada şairin şəxsi poetik üslubu, yaradıcılıq metodu, fitri istedadı, söyləmə və fikri ifadə etmə bacarığı əsas götürülür və bu tələblər yerinə yetirilməyəndə artıq əsərin bəlağətində qüsurun meydana gəlməsi bildirilir.

I. **Fəşahətül-kəlam.** Sözüün səlisliliyinə zərər gətirən amillər də divan ədəbiyyatının poetikasında bir kateqoriya kimi nəzərdən künçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- **Zəfüt-təlif** – yeni, nitqin zəifliyi, poetik ahəngin pozulması:

*Pendir ağzında bir qara qarğa,
Uçaraq oturmuşdu bir budağa.*

- **Təqidül-ləfzi** – yeni, sözüün dolaşlıqlığı, anlaşılmalıqlığı:

*Arif oldum səni görçək, düşdüm dəşti-səhraya,
Nadanlığın daşın atdım, üz tutdum günə, aya.*

- **Tətabül-izafət** – əsərdə izafət tərkiblərinin çoxluğu;

- **Təqidül -mənəvi** – əsərdə mənasızlıq;

- **Kəsretül-təkrar-** əsərdə həddən artıq təkrarçılıq;

- **Kəsretül-izafət** - yersiz sözlər, uzun izafət tərkibləri, çoxlu izafət birləşmələri.

II. **Fəşahətül-kəlimə:** - cümlələrin səlisliliyi deməkdir və buna zərər gətirən amillər divan əzəbiyyatının poetikasında aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

- **Müxalifətül-qiyas** - qrammatik qanunlara uyğun olmayan cümlələrin işlədilməsi;
- **Tənafürül-hüruf** – hərflərin, sözlərin və mənə ahənginin pozulması;
- **Qürabət** - tanış olmayan, yad sözlər.

M Ə A N İ

Məani – məzmun, mənə, ideya deməkdir. Ədəbi termin kimi – ritorika mənasındadır. Sözüün vəziyyətə, yerinə və məqamına uyğun işlədilməsindən bəhs edir. Bu kateqoriya qrammatik qaydaları: morfolojiya və sintaktik bölməni özündə ehtiva edib əsasən sözlərin leksik mənasını, məzmununu şərh edir. Müasir terminologiyada mənanini üslubiyyət, “bədi sintaksis” də adlandıranlar var.

B Ə Y A N

Bəyan- mənənin daha aydın ifadəsidir. Bu kateqoriya əsasən məcazları: təşbih, istiarə, cinas və kinayə kateqoriyalarını özündə birləşdirir.

Təşbih – məcazlar biri olub bədi əsərlərdə hadisənin, obrazın, hər hansı bir məfhumun müəyyən dərəcə başqası ilə müqayisəsidir. Bu kateqoriya müəllifə fikrini daha təsirli, inandırıcı deməyə imkan verir. Bəzən bənzədiləni ifadə edən sözdən əvvəl “sanki”, “elə bil”, və ya həmin sözdən sonra “kimi”, “təki” qoşmaları işlədilir:

*Nələndir **ney kimi**, avazeyi-eşqin bülənd.*

*Nələ tərkin qılmazam, **ney tək** kəsilsəm bəndy bənd. (Füzuli)*

Əksər hallarda isə o sözlərdən o qədər də istifadə olunmur:

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var. (Füzuli)

İstiarə də təşbih kimi müəllif tərəfindən fikri qüvvətləndirmək məqsədilə hər hansı bir məfhumu başqası ilə müqayisə etməkdir. Fərq ondadır ki, təşbihdən fərqli olaraq istiarədə bənzədilən məfhumun halları qeyri-adi, son dərəcə şişirdilmiş olur:

*Şəbi-hicran yanar canım, **tökər qan çeşmi-giryanım,***

***Oyadar xəlqi əfğanım,** muradım şəmi yanmazmı. (Füzuli)*

Şərq divan ədəbiyyatında **cinas** kateqoriyası özünün çox geniş izahını tapmışdır. Onların geniş izahını verməyə imkan olmadığına baxmayaraq adlarını sadalamaq lap yerinə düşərdi:

Söz gözəlliklərinə dair:

1. Cinasi-tam: cinasi-mumasil, qəlbi – müstəvi
2. cinasi-mühərrəf
3. cinasi-naqis: cinasi-mütrəf, cinasi-müzəyyil, cinasi-müşəvvəş
4. cinasi - müteqarib: cinasi müzari, cinasi-laqət, cinasi-müstəvi.
5. cinasi-xətti və ya cinasi-müşəf
6. cinasi-ləfzi
7. cinasi-mürəkkəb: cinasi-mütəşabih, cinasi-məfruq.

Məna gözəlliklərinə dair:

Cəmiyyət (onun üç növü), tənsiq (0n növü), irca (üç növü), təzkar (üç növü), təlil (üç növü), təcahülul-arif (üç növü), mübalifət (dörd növü), istidrak (iki növü), təlvihat (yeddi növü), mülhəqati-bədi və mülhəqati-mufidə.

Cinasın əlavələri:

Qəlb (onun beş növü), iştıqat (iki növü), səc və səcə tabe olanlar (üç növü)

Bədi”

Bədi” – obrazlı ifadə, yerinə, məqamına görə sərras seçilib işlədilmiş söz. Onun bəzəkli dona geydirilməsi, poetik fiqurdan məhəretlə istifadəsidir. Bəzi alimlərin fikrincə məni ilə bəyan qızın fiqurasının düzlüyünü, hərəkətlərinin incəliyini ifadə edirsə, bədi” onun zahiri bəzəklərini ifadə edir. Şərq divan ədəbiyyatında bu kateqoriyanın iki qolu var: mühəssənati-ləfzi(söz gözəlliyi) və mühəssənati - mənəviyyat (məna gözəllikləri). Bu kateqoriya Vəhid Təbrizinin (XY əsr) və Vətvatın (XII əsar) elmu yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Vəhid Təbrizinin “Cami-müxtəsər” adlı elmi traktatı A.E.Bertels tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş, Rəçid Vətvatın “Hədayik əs-sixr fi dəkayik əş-şəir” adlı elmi traktatı isə N.Y.Çalisovoy tərəfindən rus dilinə və Q.Bloşman tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Vəhid Təbriziyə görə bədi” fənni 70 fiquru, Vətvata görə 107 poetik fiquru ehtiva edir. Bunlar barədə tədqiqatlar geniş bəhs edir. Bizsə bədi” kateqoriyasına dair iki misalı nəzərdən keçirək.

- **Mühəssənati-ləfzi** – söz gözəllikləri.

*Sinə bir dəşti-Muğandır quzu yan-yanə yatar,
Mənim ağlar gözümü orda Əraz eyləmişən.*

(M,Şəhriyar)

- **Mühəssənati-mənəvi** – məna gözəllikləri.

*Vəfa hər kimdən, kim istədim ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa
gördüm. (M.Füzuli)*

Bədii təsvir və ifadə vasitələri

Диван ядъбийаты юзцнцн поетик хцсусиййятляри иля фярглянир. Илк нювбядя мящяббятин тяряннцмц хцсуси поетик бойаларла верилир. Мящяббятин тяряннцмцндя ашаъыдакы мцщцм мясяляляря хцсуси ящямиййят верилир:

Шаир юзцнц мящяббят вя эюзяллик няъмиякары кими тягдим едир.

Лирик гящряманлар ашиг вя мяшугдан ибарят олур.

Ешг мювзусу мцхтялиф фялсяфи мяна късб едир.

Шаирин юзц ясярдя ашиг сайылыр "Ашиги-садиг мяням, Мяънунун анъаг ады вар"(Фцзули)

Диван шаири ашигдир вя севиб севилир.

Севили щямищя дюнцк вя вяфасыздыр

Ашигинг рягибляри чох амансыз вя залымдыр.

Севилян севили тьяк, севянляр ися сайсыз-щесабсыздыр.

Вясф олунун инсанын мяняви дцнйасыдыр.

Тяряннцм олунан ешгин дярманы тапылмыр.

Хошбяхтлийин йезаня яламяти ешгдя камала чатмагдыр.

Камил ешг Аллаща олан, йараныша олан цлви мящяббятдир, эюзяля олан сонсуз севибдир.

Севэи саьалмаз бир хястяликдир, чцнки мяняви – руци алямя баьлы проседир. Онун йолунда чякилян эзийят ашиг хошбяхтлик сайыр.

Диван шаирляри севэилини айа, эцняша бязядирляр.

Эюзялин эюзляри бадама, нирэизя, йанаглары эцля, лалаяя бязядилир.

Эюзялин гашлары йайа, киприкляри оха, бахышлары ити гылынъа, дишляри мяръана, додаглары дирилик суйуна бязядилир.

Эюзялик Аллащын рямзи щесаб олунур вя эюзялин тясвириндя илащи элементляр юзцнц бцрузя верир.

Эюзяля олан мящяббят Аллаща олан мящяббятля ейниляшдирилир.

Камил эюзяллийя говушмаг Аллащын юзцня говушмаг демякдир. Бцтцн бяшярийят вцъудит-кцллдир. Инсан эюзяллийя, мящяббятя, цлвийятя ъан атмагла илащи мящяббятя чатыб али варлыгла говушуб вящдяти-вцэуд зянъирини бирляшдирир.

Диван ядябийятында сюзляр, истилащлар, кялмяляр мцхтялифдир вя онларын мяна тутуму чох эенишдир.

1.Сюзляр бирбаша мянада йох, мяъази мянада ишлянир.

2.Сюзлярин бядии эюзяллийиня хцсуси ящямийят верилир.

3.Поезийада ишляняъяк стандарт сюзляр вар вя буна эюря дя шеиря "нязми-назик" дейирляр.

4.Сюз дцзцмц хцсуси ащянэя, вязня, ярузун мцдвафиг бящриня ъаваб вермялидир.

5.Сюзлярин йазылыш формасына беля хцсуси ящямийят верилир. Гясидеи-шинийядя бцтцн бейтляр "син" вя "шин" щярфляри иля битмялидир.

6. Яввялдян ахырадык щяр шансы шеирдя вязн вя гафигя позулмур.

7. Шеир цццн мягбул сайылмайан сюзляр ишлядилмир.

8. Вязня, гафийяйя уйьун олараг мцвафиг яряб, фарс, тирк сюзляри ишлядилир.

Divan әәбиyyatında һәр bir һәрfin өзүнәмәxsus мәnası var:

әlif - آ- qәdd, qamәt;

lam, - ل - cim, dal – zülf;

mim - م - ağız;

eyn - ع - goz;

sin, *şin* - س؛ ش - diş;

qaf, *hun* - ق- ن - qaş;

dal, *nun*, *mim* - د - ن - م - бүкүк qәdd və s.

Qaşların bismillah üstündә мәddi,
Gözlәrin sad, dişlәrin sin, әlifdir qәddi,
Qamәtin andıqca әlif söylәrәм,
Oxuduğum gündән dәrsi-әbcәdi.

Divan әdәbiyyatında rәqәmlәр dә xüsusi rәmzlәrdir və onlar da müәyyән мәnalarda işlәdilir: Bir – Allahın; İki – iki dүnya; Üç – cansızlar, nәbatat və heyvanat; Dörd – su, od, torpaq və hava və ya dini kitablar: Zәbur, Tөvrat, İncil, Quran; Beş – hissiyatlar: duyğу, görmә, еşitmә, dad bilmә və iy bilmә; Altı – ön, arxa. Sağ, sol, yuxarı, ашаğı; Yeddi – yerin yeddi tәbәqәsi; Sәkkiz – behiştin sәkkiz qapısı (göyün tәbәqәlәri); Doqquz - doqquz fәlәk (doqquzuncu fәlәk Allahın мәkanı hesab olunur);

Mәsәlән Xaqani Şirvani bu мәtlәblәrә işarә edәрәk dүeyir ki, әmim Kafiyәddin Ömәр mәнә rәqәmlәri öyrәtdi:

Çox asan yol ilә o mahir insan,
Etdi bir, iki, üç, dörd, beşi bәyan...

Əks, təbdil və tədvin – sözün mənasını tərsinə çevirmə:

Pərişan halın oldum, sormadın hali-
pərişanın(Füzuli)

Sultanlıq dərvişlikdir, dərvişlik sultan
(Xaqani)

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın
sevər,

Canı üçün kim cananın sevər, canın
sevər. (Füzuli)

Aşiq oldur ki, kim qılır canın fəda
cananına,

Meyli-canan etməsin hər kim ki, qıymaz
canına. (Füzuli)

Züqafiyətəyn - qoşa qafiyəlilik.

Ey ba ləbe-to tutiye-şəkkərzəbam,
zəbun!

Kərdə inan ze pənceyi siminbəran,
borun.

İştiaq – eyni kökdən olan sözlərin işlədilməsi.

Oldu pabus *şərifilə müşərrəf* ləbi-hövz

Lüzum ma la yəlzəm və ya inat: - bir sözü
bütün beytlərdə işlətmə.

Xələqə ağzın **sirrini** hər dəm qılır izhar

söz,

Bu nə **sirdir**, hər ləhzə olur yoxdan var

söz. (Füzulinin “Söz” qəzəli)

Məcdud – sözləri cüt-cüt qafiye ilə işlətmə.

Əgər *rəfiqi, şəfiqi* dürüs peyman
ola(Füzuli)

Müvəşşəh – şeirdəki misralarının baş hərfləri
şaquli vəziyyətdə oxunanda söz yaranır.

Ləl, cəvahirat qiymətsiz inan,

Alnıma əllərin toxunan zaman,

Ləblərin qönçədir, özün nazənin,
Əllərin şəfadır mənimçün hər an.

Bu şeirin misralarındakı birinci hərfləri ardıcıl düzərkən “Lalə” sözü alınır. Deməli, şair şeirini Laləyə ünvanlamışdır.

Mudəvvər – sözlərin mənasında dairəvilik. Hansı tərəfdən oxunmasına baxmayaraq mənə və ahəng dəyişmir.

Şərəfim, namım, məramım, canım
hardasan

Müləmmə - misralar müxtəlif dillərdə deyilir:

Saqi, zi kərəm cami, (*Saqi rəhm eylə
badə ver*)

Lütf eylə məni-zarə,

Dər dövri-sərət gərdəm, (*Başına
dolanım*)

Bir dövr elə məstanə. (Nəbati)

Bu şeirin birinci və üçüncü misrası fars dilində, ikinci və dördüncü misrası isə Azərbaycan dilində deyilmişdir.

Mürəbbə - şeiri şaquli oxuyanda belə eyni sözlər olur.

*Gözəl dibər – səni görmək – bu ruhimə -
bəşşətdir.*

*Səni görmək – gözlərimə - həmişəlik –
səadətdir.*

*Bu ruhimə - həmişəlik – xoşbəxtlikdir –
məhəbbətdir.*

*Bəşşətdir – səadətdir – məhəbbətdir –
gözəl dilbər.*

Səc – misrada, cümlədə sözlərin həmqafiyə olması. Bu kimi bədii ifadə vasitəsi daha çox nəsrədə istifadə olunur. ərəb ədəbioyyatında yaranan bu kateqoriya X-XIII əsrlərdə fars, türk dillərində də

geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqatçılar bu kateqoriyanın özünü də incəliyərk bir neçə növə ayırırlar: səci-mütərrəf, səci-müvazinə, səci-mürəssə.

Ərşlə fərş kaf nun, məndə bulundu cümlə çun.

Rəddül əcüz ələs sədr – Bu kateqoriyaya tədqiqatçılar “təşəkkük” də deyirlər. (Sədr – nəsrde fəqərənin ilk cümləsi, şərdə misranın ilk sözü. Əcüz-nəsrde fəqərənin son cümlə, şərdə ikinci misranın sonu). – Beytin birinci və axırncı sözünün eyniliyi:

Xəyalımda budur kim, bulunmuş aləmdə bir xilqət.

Nə aləm, qanğı Xilqət, sandığım batil xəyalımdır.)(Füzuli)

Rəddüs-sədr ələ-həşr - Beytlərin birinci misranın axırncı sözü ilə sonrakı beytin başlanması.

Eşq rəsmi gər budur, müşkül yetir dərmanə dərd.

Dərd əhli bizəban, bidərdlər məsti-qürur.)
(Füzuli)

Təkrir – nitqi qüvvətləndirmək üçün sözün təkrarı.

*Tərk edəməm, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir., vətənuimdir,
vətənim. (Füzuli)*

Daxili qəfiyə - misralarda iki qəfiyənin olması:
*Hicrində bizarın, zəlilü xarın,
Müştaqi-didarın, o xidmətkarın,
Çəkib ahu-zarın, çox intizarın,
Qövlü əğyarın, gəl eyləmə guş. (Vaqif)*

Tərsi – misralardakı sözlərin say etibarilə eyniliyi.

Zülfüvə zülməti-hicran dedilər, gerçək imiş.

Ləbüvə çeşməyi-heyvan dedilər, gerçək imiş) (Füz)

Touzi – oxşar formada tələffüz olunan sözlərin təkrarından yaranan ahəng. sözlərin yox, səslərin təkrarı.

Dəhənin dərdimə dərman dedilər dildarı.

Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.

(Füzuli)

Cinas (təcnis) – şerdə şəkilcə eyni, mənasa müxtəlif – omonim sözlərin bədii ifadə vasitəsi kimi istifadəsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nəzəriyyəçilər cinas kateqoriyasını hərtərəfli izah edərək onun müxtəlif növlərini göstərmişlər. (tam, naqis, əlavəli(qələm-əməl), mürəkkəb, təkrar, yarım, yazılış cinasları)

Həzf – müəyyən hərfin düşməsi. Ərəb əlifbasında əlifin, nöqtələrin, nöqtəsiz, birləşən və birləşməyən hərflərin düşməsi deməkdir. (gər, çün, kim)

Təlmih - müəyyən bir məşhur hadisəyə işarə; məsələn: Hər hansı bir peyğəmbərin ayı iki yerə bölməsi, heyvanlarla danışması, dağa tərəf getməyəndə dağın ona tərəf gəlməsi, daşlarla danışması, körpə uşağın dilə gəlib danışması və Yusifin haqlı olduğunu söyləməsi, daşın parçalanması və arasından qurbanlıq qoçun çıxması, İsanın ölü diriltməsi, Musanın əsasının ilan olması, İbrahimin odda yanmaması, İsmayılı bıçağın kəsməməsi, Yusifin köplə ikən sultan olması, Süleymanın quş dili bilməsi;

Təfsi – Qurandakə ayələrin şərhı;

Kəlam – Allahın birliyindən və sifətlərindən bəhs etmək;

Fiqh – dini hökmləri və qaydalarının şərhı;

Simvollar - Divanda eləcə də bəzi adlar var ki, həmin tarixi və ya əfsanəvi adlar fikrin dəqiq ifadəsi üçün

simvol kimi istifadə olunur. Həmin adlardan bəzisini göstərək: Xızır, Nuşirəvan, Əflatun, Ərəstun, Həllac Mənsur, Sənai, Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, İbən Sina, Cəmşid, Dara, Fəridun, İsgəndər, Xosrov, Rüstəm, Mani, Məryəm, İsa, Leyli, Məcnun, Şirin, Fərhad və s.

Poetik fiqurlar – müəyyən sözlərin etiket kimi qəbulu. Məsələn: *sərvi-rəvan, çeşmi-giryən, zülfi-pərişan, qələm qaş, büllur bədən, al yanaq, qara göz, kipriyi ox və s.*

Bədii ifadə vasitələri.

Bədii ifadə və təsvir vasitələri bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsə də oxşar cəhətləri də çoxdur. Ona görə də eyni bir kateqoriya həm ifadə, həm də təsvir vasitəsi sayıla bilər. Mahiyyət etibarilə sırf bədii ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

Bədii mükəlimə - divan ədəbiyyatında esərlərdəki dialoqlara deyilir:

*Xosrov əvvəl sordu: - Hardasan,
cavan?*

*Fərhad cavab verdi: - Dost
diyarından.*

Dedi: - O diyarda, daha nələr var?

Dedi: - Qəmi alıb, canı satarlar.

*Dedi: - Canı satmaq heç ədəb
deyil?*

Dedi: -Aşıqlərdə bu əcəb deyil.

*Dedi: -Ürəkdənmidir çəkdiyən bu
qəm?*

*Dedi: - Ürək nədir, candan
aşıqəm. (Nizami)*

və ya

*Söylədi: Dünyadə yoxdur nizə müjganım kimi,
Söylədim: Yoxdur ona amac olan canım kimi.
Söylədi: Ulduzlaer içrə mahi-rəxşandır özüm,
Söylədim: Eynən mənim bu əşki-rəxşanım kimi.
Söylədi: Hər kim görə ləli-ləbi-xəndanımı?
Söylədim: Bağrı olar çaki-geribanım kimi. (Nazer)*

Bədii xitab – Allaha, şairin özünə, başqasına müraciəti. Bəzən müraciət olunan adların sonunda “a” hərfi işlənir. Həmin hərf Şərq poetikasında “ey” sözünü əvəz edir. Məsələn: Xudaya – yəni, ey xuda, pərvərdigara – ey Allah, Seyyida – ey Seyyid və s.)

Ya rəb, bəlayi eşq ilə qıl aşına məni...

Füzuli, rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır. (Füzuli)

Cəfərə, ey nürü-dideyi-Seyyid. (Seyid Əzim)

İrsəlül-məsəl və ya təmsil – əsərdə misalların və zərbi-məsəllərin işlədilməsi deməkdir:

*Sürüdə yüz qoyun görsə canavar,
Yenə də kasıbın, malını çapar.*

(Nizami)

İstifhəm – əsərdə olan bədii suallara deyili:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı? (Füzuli)

İham və ya touriyyə - fikrin eyhamla gizlin mənasının verilməsi deməkdir:

Nələr duyduğumu anlamaq çətin,
Bir sözü eşitdim səmadan gəldi.
Dinlədi o sözü insanla şeytan,
“Vardır xaliq Allah, yoxdur

başqası,

Vahiddir, vəhdətdir Allah əsası.

(Hatif İsfahani)

Eyhamül-vəsl – misrada hərflərin adı verilir və oxucu onları birləşdirib sözün mənasını bildirir.

Surəti *ayn-şino qaf dər sər*, yeni eşq.

Nəqşi-ələm, *lam, mim dər del*, yeni ələm. (Xaqani)

Ləff və nəşr – birinci misradakı fikrin sonrakı misrada açılışı.

Sən gümüş bədənli, qənd dodaqlısan,
Mənəm gözü yaşlı, qəlbi od insan.
Qorxursan gəlməyə ağuşuma sən,
Qənd sudan, gümüş əriyər oddan.

Nüce qəddü xalü xətü ruxun,
ğəmə dərdü belə ilə.

Bükə qəddimi, tökə yaşımı, yıxa
könlümü, yaxa canımı. (Füzuli)

Lüğəz – əşyanın adı deyilmir və əlamətləri verilir. Oxucu onun nə olduğunu özü anlayır.

Cani yox, lakin riyazi-xalq hasil
qılmağa.

Gah aşağı, gah yuxarı cəkdirib
canlar çəkər. (Füzuli)

Maddeyi-tarix – əbcəd hesabı ilə tarixlərin verilməsi deməkdir. Bunun divan ədəbiyyatında çox növləri var. Belə ki, maddeyi-tarixlər adətən əbcəd hərfləri ilə verilsə də, elə hallar var ki, şair adi rəqəmlərlə və ya sözlərlə, hətta Çin təqvimi ilə belə verir.

Altı yüz yetmiş ikinci il, zilhicce ayının.

On səkkizində Bağdad şəhərində vəfat etdi. (Tusi)

Məzhəbul-kəlam – fikrin faktlarla izah edilməsi və onun inkarının qeyri-mümkün olması:

Gülü rüxsarına qarşı.. Füz.)

Mübaligə - nəyisə həddən artıq şişirtmə və ya kiçiltmə.

Fələklər yandı ahimdən, müradım şəmi yanmazmı? (Füzuli)

Müemma – hər hansı tarixin və adın müxtəlif bədii vasitələrlə gizlədilməsi.

Üç otuzla bir otuz bir ad olur.

Bu müəmmanı bilən ustad. (3-(ج)C,

1-(İ)a, 30-(J)l (Cəlal)

Mütəzəzil – formaca eyni çəkildə olan sözlərin müxtəlif mənalarda işlədilməsi:

Yaxşılığı əlimizdən aldılar,

Yaxşı bizi yaman günə saldılar.

(Şəhriyar)

Təqid – sözlərin ümumi mənası aydın olsa da sətraltı mənalar var.

Pəmbeyi daği-cünun içrə nihandır bədənim,

Diri olduğca libasım budur, ölsəm kəfənim. (Füzuli)

Təqsim – şeirdə sözlərin mənasının izah olunması deməkdir:

Apardı könlümü bir xoş qəmərüz,
can fəza dilbər.

Nə dilbər? Dilbəri – şahid. Nə şahid? Şahidi – sərvər. (Həsənoğlu)

Təzad – mənaca zidd sözlərin qarşılaşdırılması.

Tutuşdu *qəm* oduna *şad* gördüyün
könlüm,

Müqəyyəd oldu ol *azad* gördüyün
könlüm. (Füzuli)

Təkidüz-zəmm bima yuşbihul-mədh: - “tərifə oxşar pisləmə”

Anyaları, Sonyaları yanlarıq,
Ay bərəkallah, nə qəşəng
canlarıq. (Sabir)

Təkidül-mədh bima yuşbihuz-zəmm: -
pisləməyə oxşayan tərif.

Hiylə, kələk atrıq olubdur işin,
Mənim balab, nə vaxt çıxıbır
dişin?

Təlil – iki misra arasında bağlayıcılarla deyilir.
Azətən bu bağlayıcılar “ol səbəbdən”, “kim-ki” və s.
olur.

Gəzmə, ey könlüm quşu, qafil
fəzayi- eşqdə

Kim, bu səhranın güzərgəhlərində
çox səyyadı var. (Füzuli)

Tənasüb – münasib sözlərin ardıcıl işlədilməsi:

Güldü *gül*, açıldı *nərgis*, *lalə* doldu
jalədən.

Tənsiqüs-sifat – məfhumun və ya şəxsin bir
neçə xüsusiyyətinin verilməsi:

Ey бүti-səngdilü, simintənü,
mişginxal.

Vey məhi-sərvüqədü, səbzəxətü,
laləüzar. Füz.)

Təfriq - şerdə iki məfhumun birini başqasından fərqləndirilməsi:

Leyli demə - şəmi-məclisəfruz.

Məcnun demə- atəşi-cigərsuz.

Leyli demə- cənnət içrə bir hur.

Məcnun demə - zülmət içrə bir nur.

Leyli demə - övci-hüsnə bir mah.

Məcnun demə - mülki-eşqə bir şah.

(Füzuli)

Təzmin- başqa bir şairin hansısa şerindən bir misranı olduğu kimi şerdə vermək. Şərq ədəbiyyatında belə təzminləri Süzəni çox işlətmişdir.

Təcahülül-arif - şair məfhum barədə danışır ancaq onun nə olması barədə “özünü bilməməzliyə vurur”.

Билмяням ким шардайам мян; йердяйям, йа
эюйдяйям,

Бяс мцшяввяшдир дямаь, яз бяс пярйшандыр
хяйял. (Qövsü Təbrizi)

Təşbih - əsərdə bir əşyanın başqa bir əşyaya oxşadılmasına deyilir. Nəzəriyyəçilər divan ədəbiyyatında təşbihin doqquz növünü göstərilir (1-sadə, 2-təkidli, 3-müfəssəl, 5- üstün, 6-şerti, 7-yığcam, 8-müstəqil, 9-kinayəli, ləğvetmə)

Bu qədər *qönçə kimi* pərdədəd
qaldın bəsdir,

Bir zaman həm aşılıb şahidi-bazar ol-
ol. (Nəbati)

Cəm – iki və daha artıq keyfiyyəti, əlaməti bir sifətdə cəmləşdirmək:

Sitəm daşı, *mələmət* xəncəri,
bidad şəmşiri.

Füzuli, hər cəfa kim gəlsə xoşdur
canə canandan

Cəm və təqsim – ilk misrada əlamətləri bir
mənada cəmləyir, sonra isə onları bölür:

Bir gəlir zövqi aşiyani-eşqə lütfü
qəhri-yar.

Birin dost arzu edər, birin əğyari-
xar (Füzuli)

Cəm və təfriq – şair əlamətləri birinci misrada
bir mənada cəmləyir, sonra isə onları bölür:

Bu gün ikimiz də xalqın xoşuna
gəldik:

Mən şirin sözümlə, sən
gözəlliyinlə.

Həşv(əlavə söz) – sözün əlavəsinə, cümlədə
fikri qüvvələndirən ədata deyilir:

Həmdəmi **gör** vəhşilərdir,
məskəni səhravü dəşt.

Binəva heyran kimi **gəl** eşqədə
rüsveya bax. (Füzuli)

Hüsnül-mətlə - ilk beytin mənaca qüvvətli
söylənməsi:

Məndə Məcnundan füzun aşılıq
istedadı var,

Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun
ancaq adı var. (Füzuli)

Hüsnül-məqtə - son beytin emosional olması
və şerin gözəl yekunu.

Füzuli, rindü şeydadır, həmişə
xəlqə rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sevdadır, bu
sevdadan usanmazmı?

Hüs-nüt-təxəllüs – şerin kimə mənsubluğunu bildiren beyt..

Divan ədəbiyyatının tələblərinə uyğun olaraq şairin şəxsiyyəti ilə bağlı aşağıdakı adlar olmalıdır:

Künyə - oğlu-*ibn*, qızı-*binnət*, atası - *əbu*, anası-*əm* sözləri ilə müşayət olunur.

Ləqəb – adətən şairin sənəti, peşəsi ilə bağlı olur.

Təxəllüs – şairin özünün seçdiyi ad. Şair bu təxəllüs şeirlərində verir. Divan ədəbiyyatında təxəllüsün seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu bərədə hələ Füzuli özü nəyə görə məhz “Füzuli” (çox danışan, uzunçu) təxəllüsünü seçməsinə aydınlıq gətirmişdir. Bu ənənə müasir ədəbiyyatımızda belə qalmışdır. Məsələn: Vahid, Vurğun, Ulutürk, Pünhan və s.

Nisbə - anadan olduğu yer və ya uzun müddət yaşadığı şəhər. Məsələn, Şirvani nisbəsi ilə yazanlar bölgəni, Gəncəvi, Təbrizi və s. nisbəsi ilə yazanlar, doğulduqları şəhərləri, Tusi nisbəsi ilə yazanlar isə yaşadığı ərazini əsas götürmüşlər.

Bu mənada şairlərimizdən Nizami Gəncəvinin adındakı məfhumlara baxaq:

İlyas ibn Müəyyəd ibn Yusif əbu Məhəmməd şeyx Nizami Gəncəvi.

İlyas – adı

İbn Müəyyəd ibn Yusif və əbu Məhəmməd (Müəyyədin oğlu Yusifin, onun da oğlu İlyas- yeni Məhəmmədin atası)

İbn, əbu – künyə;

Şeyx – ləqəb;

Nizami – təxəllüs;

Gəncəvi – nisbə;

Bunlardan başqa orta əsr mənbələrində poetik kateqoriyaların başqa variantlarını da rast gəlirik. Məsələn XI əsr yazıçısı Keykavus özünün “Qabusnamə” kitabında bunları vələ verir: Şairlik haqqında; Keykavus bu fəsildə özünün poetik düşüncələrini ifadə edir və məsləhət bilir ki, şairlər yazarkən sadə dildə yazsınlar, çünki onların yazdıqları sadə xalq üçündür və poetik kateqoriyalardan məharətlə istifadə etsinlər. Bu da şerin təsirli çıxmasına səbəb olur. Sonra XI əsr poetikasında işlədilən bədii təsvir və ifadə vasitələrinin adlarını çəkir. Bunlar belədir: *səhli-mümtənedil baxımından sadə məna baxımından dərin*), *mücanis*(*cinas sözlər*), *mütəşabih*(*oxşar sözlər*), *müzdəvəc*(*cüt sözlər*), *müçəzzə*(*qafiyəli sözlər*), *müvəssəl*(*birinci misranın sonunda fikri yarımçıq qoyub, ikinci misrada tamamlamaq*), *mütəbiq*(*antonom sözlər*), *müstəar*(*istiarələr*), *müvazənə*(*həmahəng sözlər*), *müləvvən*(*bir neçə vəzndə oxunan şer*), *müqəttə*(*ərəb əlifbasında birləşməyən hərflərlə yazılan şer*), *mütəzad*(*təzadlar*), *mükərrər*(*təkrir*), *müzmər*(*məcəzi mənalər*), *müstəvi*(*əvvəldən və axırdan eyni cür oxunan şer*), *müxəllə*(*xoşa gəlməyən vəzndə olan şer*), *muşakil*(*eyni şəkilli sözlər, omoqramlar*), *mürəddəf*(*rədifli şer*), *müsəlsəl*(*səc və ya bəhri-təvil*), *müvəşşəh*(*misraların ilk hərflərini şaquli oxuyanda məna verən şer*), *müstəhil*(*zahirən mənasız. əslində dərin məna ifadə edən şer*), *zülqafiyətəyn*(*misrada iki qafiyə olan şer*), *rəcəz*(*öz-özünü tərifləmə*), *məqlub*(*tərsinə oxuyanda məna verən söz*). Sonra Keykavus fars şerində işlənən əruzun bəhrlərini göstərir. Qeyd edir ki, fars əruzunda on yeddi dairə var. ərəb əruzunda isə on yeddi dairənin 53 əruz və 82 zərb olduğunu qeyd edir. Şairlik qarşısında duran əsas problemlərdən danışaraq onların riyakarlıqdan uzaq olub reallıqlarla bağlanmalarını məsləhət bilir.

Диван ядбийатынын аsас идея вэ мөвzулары.

Диван ядыбиййатынын мювзу гайнаглары.

Диван ядыбиййатынын ядыбиййатынын мювзу гайнаглары чох мцхтялифдир. Щямин гайнаглары ашабыдакы кими групплашдырмаг олар:

1. Гуран айяляри вя щядисляри
2. Дини елмлярдян тяфсирляр (Гуранын йозуму)
3. Кяламлар (Аллащын бирлийиндян бящс едян елм)
4. Фигш (щярияти щярщ едян елм)
5. Ислам тарихи
6. Тясяввцф
7. Тарихи, яфсаняви щадися вя гящряманлар барядя щекайяляр.
8. Щярг мифолозийасы.
9. Пейэямбяр вя овлияа щекайяляри, щядисляри, ряващятляри.
10. Ягли вя нягли елмляр (фялсәфя, щикмят, щейят(иътимаи), тибб, мусиги, нцзум вя с.)
11. Азярбайған тарихи иля бабылы щадися вя ящвалатлар.
12. Дил, истилащлар, дейимляр, аталар сюзляри, мясялляр, лятифяляр, набыл вя рявайятляр
13. Азярбайған вя Щярг шифащи халг ядыбиййаты нцмуняляри, фолклор нцмуняляри
14. Дцнйа ядыбиййаты нцмуняляри

Әsas ideya istiqamətləri. Divan әdәbiyyatının әsas ideya istiqamətləri aşağıdakılardır:

- кюнцл хошлуьу, ону тямин едя билияъяк амилляр;
- эцндылик щяйатда инсан йцзлярля гярар гябул етмяк мяъбуриййятиндя галыр, щямин гярарлары гябул етмяк ццн мцвафиг "абыл дярйасы" йаратма;
- щяйат фялсәфясинин эцнцн реаллыглары иля ялагяляндирилмяси.

-хош яшвали-рущийя йарада биляъяк амилляри тапма;

-дцщцнъянин вя емосийаларын тярбийяси;

-йцксяк поетик зювг йаратма;

-йцксяк етик, естетик дцнйяэюрщ формалашдырмаг;

-эцнцн реаллыглары иля инсанларын арзу вя истякляринин ялагяляндирилмяси.

Диван ядябиййаты йарандыы илк эцндян бяри юзцнмяхсус поетик яняняляр йаратмышдыр. Щямин яняняляр вбядии-тясвир васитяляри ифадя олунмуш суфи-фялсяфи фикирлярин асанлыгла баша дцщцлмясиня кюмяк етмишдир.

Divan ədəbiyyatı ideal insan axtarışında olmuş və həmişə insanı Tanrı səviyyəsinə qaldıra biləcək amilləri düşünmüş və bir çox sualların cavabını açmışdır. O suallar aşağıdakılardır:

- ideal insan necə olur?
- sevilməyin əsas səbəbləri nədir?
- insanın taleyini onun xasiyyəti müəyyənləyirsə, onda insanı xoşbəxtliyə aparan xarakterik xüsusiyyətlər hansılardır və onları necə formalaşdırmalı?
- insan hansı qüsurlardan azad olmalıdır və hansı yüksək əxlaqi keyfiyyətləri kəsb etməlidir?
- insanın xasiyyətində, davranışında hansı xüsusiyyətlər rəğbət yaradır, hansılarsa nifrət?
- həqiqətənmi, insanın xoşuna gələnlər həm də Allahın xoşuna gəlir və gəlməyənlərə Allah da nifrət edir?
- həqiqətənmi sufilərin dediyi kimi, biz Allahın zərrəsiyik və əxlaqımız, davranışımız, hadisələr münasibətimiz Allahın iradəsi ilə eynidir?

Bu kimi bir çox mənəvi-əxlaqi problemlərə məhz divan ədəbiyyatı aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. İlk baxışdan adi lirik şeirlərdən ibarət olan divanda dərin fəlsəfi, əxlaqi, məntiqi, estetik, etik fikirlər var və həmin fikirlər dünyanı dərk etməkdə, insanı dərk etməkdə, Allahı dərk etməkdə, Alkhalın iradəsini dərk etməkdə bizə yardımçı olur.

Divan ədəbiyyatının ideyaları, sözün həqiqi mənasında, ideal insan və ideal həyat tərzinin sirlərini öyrədir. Divan ədəbiyyatı sanki bir güzgüdür və onu mütaliə etməklə sanki biz həmin güzgüdə öz əksimizə baxırıq və eyblərimizi islah edirik. Şəxsi həyatımızda dini, əxlaqi, məntiqi, fəlsəfi, etik, estetik dünyagörüşümüzün bəzi qüsurları üzündən günah etməli oluruq. Allah dərgahında, eləcə də adi qanunvericilikdə, belə insan qaydaları bilmədiyinə görə günah edirsə, bu heç də onu məsuliyyətdən azad etmir. Ona görə də, islam dinin əsas müddəalarından biri olan “Beşikdən qəbrədək elm öyrən” devizi insanın bütün şüurlu həyatına aiddir. Hətta Məhəmməd peyğəmbər yaratdığı dində elə ayinlər fikirləşmişdir ki, cümə namazlarında, adi məscid namazlarında “ariflər” (mollalar) bir çox mətləblərdən danışır, hədislər söyləyir və müsəlmanları marifləndirir.

Bu təbiətdən gələn bir ehtiyac və Allah dərgahından gələn bir buyruqdur. Divan ədəbiyyatı həm də həmin kanunlardan çıxış edərək bir çox dini, fəlsəfi, əxlaqi, məntiqi, etik, estetik problemlərə aydınlıq gətirir.

Divana daxil olan aşiqanə əsərlər sevilməyin sirrini öyrədir. Dini əsərlər Allahın iradəsini diqtə edir. Etik mövzuda olan əsərlər ideal davranış qaydalarını diqtə edir. Əxlaqi məzmununda olan bədii nümunələr taleyi idarə edən xarakterin saflığını formalaşdırır. Dərin məntiqi məzmun kəsb edən nümunələr dünyanın sirrini, məntiqi düşüncəni və əməllərin məntiqi nəticəsini öyrədir: “aldığın sənin

deyil, verdiyin sənindi bil”, “ hər kəs əkdiniyi biçər dünyada”, “dünya bir dənizdir, üzmək istəsən, xeyirli işlərlə gəmi düzəlt sən” və s. Estetik məzmunlu əsərlər gözəlliyi dərk etməkdə bizə kömək edir: aşiq sevir, ancaq məşuq ona biganədir. Belə halda aşiq sevilmək üçün daha da təkmilləşməli, paklaşmalı və sevilmə dərəcəsinə çatmalıdır. Həmin paklaşma prosesinin prosedurasını divan ədəbiyyatı öyrədir.

Divan ədəbiyyatında insan salıqdır – yəni ömür yolçusudur. O, “heçlikdən gələrək, heçliyə gedir”. Ancaq onun həyatda bir missiyası var, həmin missiyanı yerinə yetirərkən qarşısına maneələr çıxır. “Salıq” qarşısına çıxacaq maneələri dəf etmək üçün güclü iradə və psixikaya malik olmalıdır. Həmin psixoloji keyfiyyətlərin nədən ibarət olmasını və dəmir iradənin necə yaradılmasını divan ədəbiyyatı öyrədir.

Divan ədəbiyyatında əsas mövzu eşq və məhəbbətdir. Bununla belə bu ədəbiyyatın əsas mövzuları sırasında öz aktuallığı ilə fərqlənən mövzular da var. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ictimai; ictimai-fəlsəfi; fəlsəfi; əxlaqi-tərbiyəvi; dini-tarixi; tarixi-siyasi; vətənpərvərlik; qəriblik; şəxsi istirablar; ümumxalq kədəri və s.

Диван ядыбиййатынын гөркәмли нүмайәндәләринин идея və mövzular üzrә тәснифати:

Тясяввцф ядыбиййатынын нцмайяндяляри:

Щяллаъ Мянсур, Хярегани, Сянаи Гязняви, Фярияддин Ятгат, Сяди, Щафиз , Ъялаляддин Руми,

Азярбайъан ядыбиййатынын нцмайяндяляри

Баба Куши, Ейнялгцззат, Шищабяддин, Нясими, Фцзули, Шямс Тябризи, Saib Тәбризи, Cavid və s.

Епопейа йазан шаирляр: Фирдовси, Низами, Ясяди Туси, Фяхри Эцрәани, Ящряф Марәзайи, Ябди бйя Ширази

Fars dilində divan yaradan şairlər:

Əbülfərəc Runi: Sultan Məsudun saray şairlərindədir.
Divanında olan şeirlərin janrları: qəsidə, qəzəl, qitə, rübai.

Əbusəid Əbülxeyir (X əsr) rübai və qitə yazıb.

Əbülfəz Əllami Hindistandan olmuş və 15 min beytlik divanı var.

Ədibəlməmalik Fərəhani qəsidə, qəzəl, müsəmmət, tərkibənd, tərcibənd, qitə, rübai, dübeyti, fərdi yazmışdır. Lüğətləri də var.

Əmir Xosrov Dəhləvinin xəmsəsi də daxil olan divanı və üç hissədən ibarət qəzəllər toplusu var.

Əmir Şahiini divanında qəzəl, qitə, rübai və müsəmmətlər var.

Əlişir Nəvanin türk və far dilində divanı var. Əsasən qəsidə, qəzəl, müsəddəs, Mərsiyə, qitə və rübailər yazmışdır.

Əmir Müzziinin divanında qəsidələr, tərkibəndlər, müsəmmət, qəzəl, qitə, rübailər var.

Ənvəri Əbivərdinin divanında qəsidələr, qəzəl, qitə, rübailər var.

Əvhədi Marağayinin divanında qəsidələr, qəzəllər, tərcibənd, tərkibənd, mürəbbə, rübai və “Cami-Cəm” məsnəvisi var.

Arif Çələbi Mövlana (1272-1330) Ruminin nəvəsidir, Sultan Vələdin oğludur. Onun divanında qəzəllər və rübailər var.

İrəc Mirzənin divanı müasirdir.

Baba Kaqşani divanında qəsidə, qəzəl, qitə və rübailər var.

Baba Tahirin divanında əsasən dübeytilər, qəzəl, qəsidə var.

Baba Kuhi Bakuvinin divanında əsasən qəzəllər var. Fars şairi Hafız onun məzarını ziyarət edəndə şairlik təbi tapmışdır.

Bədr Şirvani divanında Xaqanidən bəhrələnmişdir.

Bidel Dəhləvi Hindistandandır və doqquz bölmədən ibarət divan yazıb.

Pərvin Etisami müasir divan yazarlarından olub.

hacibŞirazi isə Hafiz ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir. Qəzəllər, qəsidələr, müsəmmət, tərçibənd, tərkibəndlər yazmışdır.

Hafiz Şirazinin divanında 418 qəzəl, 5 qəsidə, 29 qitə, 41 rübai, 3 məsnəvi var.

Həzin Lahicinin divanında qəsidələr, qəzəllər, qitələr və rübailər var.

Xaqani Şirvani divanı 17 min beytdən ibarətdir. Divana qəsidələr, qəzəllər, rübailər, tərkibəndlər, qitələr, rübailər və “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisi daxildir.

Xacu kirmani divanın birinci hissəsi 10735 beyt və ikinci hissəsi 4340 beytdir. Əsasən qəsidə, qəzəl, rübai, tərkibənd, tərçibənd və qitələrdən ibarətdir.

Rudəkinin divanı X əsr abidəsi sayılır.

Rzaqulu xan Hidayət(1800-1871) divanı 50 min beytdir.

Rəha Moeyyeri divanında qəzəllər, qəsidə, tərçibənd, tərkibənd, məsnəvi, rübai, tək beytlər, nəğmələr var.

Sədinin divanı “Gülüstən” və “Bustan” məsnəvisindən, qəzəl, qitə, tərçibənd və rübailərdən ibarətdir.

Sultan Vələdin (1226-1312) divanında üç məsnəvi var.

Səlman Savəcinin divanında qəsidələr, qəzəllər, qitə, tərçibənd, tərkibənd, rübai və “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi var.

Sənai Qəznəvinin divanında qəsidələr, qəzəllər, qitələr, tərçibəndlər, rübailər və məsnəvilər var.

Seyid Zülfüqar Şirvaninin 30 min beytlik divanı var və həmin divan 1934-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur.

Seyday Nəsəfi hind səbkində yazan tacik şairidir və divanında qəsidələrqəzəl, müsəddəs, müxəmməs, tərkibənd və məsnəvilər var.

Şah Nemətullah Vəli Hələbi irfani məzmununda şeirlər yazmışdır. Divanı iki hissədən ibarətdir və qəzəllərdən, natamam qəzəllərdən, qəsidələrdən, məsnəvi, qitə, tərcibənd, dübeyti, rübailərdən və münazirələrdən ibarətdir.

Şeyx Bəhayi əfsanəvi bir şairdir, haqqında çoxlu rəvayətlər var. Rəvayətə görə Zayəndərud çayından arxlar çəkirmişdir. Ruminin və Hafizin təsiri ilə şeirlər yazmışdır. Divanında qəzəllər, məsnəvi, qitə, müxəmməs, müstəzad və rübailər var.

Şeyx Kamal Xosəndi qəzəl janrının ustası olmuşdur. Divanında qəzəllər, qitə, rübai, müəmma və əlavələr var.

Saib Təbrizi hind səbkində yazmışdır. Divanı doqquz hissədən ibarətdir. Fars və türk dillərində qəzəlləri var. Eləcə də qəsidə. Mnətale, mütəfərriqat, qəsidə və tək beytləri var.

Səfa İsfəhani çox savadlı olduğundan ona Həkim də demişlər. divanında qəzəllər, qəsidə. Məsnəvi, tərkibəndlər və rübailər var.

Toğrul Əhrari Səmərqəndinin divanı əsasən qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai, müxəmməs, müstəzad və dübeytilərdən ibarətdir.

Arif Qəzvinin divanı əsasən qəzəl, qəsidə, qitə, məsnəvi, tərcibənd, tərkibənd və rübailərdən ibarətdir.

Əbid Zəkani divan yaradan şair olmaqla yanaşı həm də səyahətçi olmuşdur. Onun divanındakı qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai, tərcibənd, tərkibəndlərində Sədi kimi böyük Şərq şairlərinin təsiri aydın görünür.

Əscədi Mərvərzi məddah şairlərdən olmuş, Sultan Mahmudu mədh etmişdir. Divanı qəsidə, qəzəl, qitə, məsnəvi və rübailərdən ibarətdir.

Fəridəddin Əttar məşhur “Məntiqüt-teyr” və doqquzadək məşhur əsərin müəllifidir. Onun divanı 9943 beytdən ibarətdir. Divanı əsasən qəsidə, qəzəl və tərcibəndlərdən ibarətdir.

İmadəddin Nəsimin divanında türkcə və farsca şeirlər var. Şairin divanında 170 qəzəl, bir məsnəvi, iki tərcibənd və 4 rübai var.

Fələki Şirvani təkcə divan yaratmamış, həm də nücum, riyaziyyat, xəttatlıq elmlərinə bələd olmuşdur. Divanı əsasən qəzəl, qəsidə, tərcibənd, qitə, rübai və əlavələrdən ibarətdir.

Şah Qasın Ənvar divanında Nəsimin, Ruminin təsiri hiss olunur. Əslən azərbaycanlı olan şairin divanı qəzəl, tərcibənd, mərsiyə, müləmmələrdən ibarətdir. Şairin həтта gilan dilində qitələri, məsnəvisi və rübailəri var.

Qətran Təbrizi həm dilçi alim, həm də mahir divan şairidir. Divanında qəsidələr, qəzəllər, tərcibənd, müsəmmət, qitə, məsnəvi və rübailər var.

Nizami Gəncəvinin 20 min beytlik divanından çox az şeirlər zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Fars və türk dilində əsərlər yazmışdır.

Məhsəti Gəncəvi Şərqdə məşhur şəhrəngiz müəllifidir və divanında əsasən rübailər, qəzəllər və qitələr var.

Qumri Bağdadi (1819-...) fars və ərəb dilində şeirlər yazmışdır. Onun divanı 1200 beytdən ibarətdir.

Mücirəddin Beyləqaninin divanı qəsidə, qitə, qəzəl, dübeyti və pərakəndə şeirlərdən ibarətdir.

Məhəmməd Füzuli üç dildə şeirlər yazmış və onun fars dilində divanında 410 qəzəl, 41 qəsidə, bir tərkibənd, bir müsəbbə, bir müsəddəs, 46 qitə, 106 rübai və “Saqinamə” var.

Hüمام Təbrizi görkəmli ictimai-siyasi xadim olmuşdur. Nizamidən bəhrələnmişdir.

Seyid Nigarinin divanı Türkiyənin Süleymaniyyə kitabxasında saxlanılır.

Mir Məhəmməd Bəkir Damad Astrabadi (...- 1631) divanında qəsidələr, qəzəllər və qitələr var.

Mirzə məhəmməd Şəfi Vüsalın divanı 12 beytdən ibarətdir.

Müştaq İsfahani Nadir Şah Əfşarın vaxtında yaşamış və divanında 325 qəzəl, 4 qəsidə, 2 tərçibənd, 2 tərkibənd, 220 rübai və qitələr var.

Cəlaləddin Ruminin divanında fars, ərəb və türk dillərində şeirlər var. Onun min beytdən ibarət divanı “Divani-Kəbir” adlanır. Bu divan Şəms Təbrizidən təsirlənərək yazıldığına görə “Divani- Şəms Təbrizi” və ya “Şəmsül-həqayıq” də adlanır. Divana qəzəllər və rübailər daxildir. Şairin həm də məşhur “Məsnəviyə-mənəvi”si var, bu da məzmun etibarilə sufi ədəbiyyatının naidr incilərindən hesab edilir.

Həllac Mənsurun divanında 274 qəzəl və 6 tərçibənd var.

Bunlardan başqa Şərq divan ədəbiyyatında aşağıdakı nümayəndələr var:

Əman Samani, Əmiq Buxari, Əli Üştəri, Ünsüri, Qalib Dəhləvi, Qövs Gilani, Fəxrəddin İraqi, Fərruxi Sistani, Fərruxi Yəzdi, Foruği Bistami, Fətəli xan Səva (Qacarlar dövrünün şairi), Qani Mirzə Həbibullah Şirazi, Qivami Razi, Kəsayi Mərvərzi, Kəlim Kaşani, Ləbib, Möhtəşəm Kaşani(Səfəvilər dövründə yaşamış və Kərbəla müsibəti barədə mərsiyələr də yazmışdır), Məsud Səəd Səlman, Mollah Hüseyn Feyz Kaşani, Məlikülşüəra Bahar, Mənuçöhr Damğani, Mirzə Məhəmməd Taği Hüccətul-İslam, Nasir Xosrov (11 min beytlik divanı var), Nişat İsfahani (290 qəzəl, 15 qəsidə, 2 tərçibənd, 82 rübai, 1000 beytlik məsnəvi, bir neçə mahnı, dübeyti və tərkibəndlər yazıb), Nəzir Nişapuri, Nurəlişah İsfahani (məşhur əsəri

“Cənnətin vüsali” məsnəvisidir), Vaiz Qəzvini, Vəhşi Bafiqi, Vüsal Şirazi, Yəğmayi Cəndəği.

Fars dilində divan yazan Osmanlı sultanları:

Cəm Sultan (1459-1495);

Yavuz Sultan Səlim (1466-1520) divanında 333 qəzəl, 2 minacat, 2 nət var;

Sultan Süleyman (1494-1566) “Mühibi” təxəllüsü ilə yazmışdır;

III Sultan Murad (1546-1594) “Murad” təxəllüsü ilə yazmışdır. Divanında 39 qəzəl, 2 məsnəvi var.

Sultan Bayəzid (1525-1562) “Şahi” təxəllüsü ilə yazmış;

Əbülfeyz Feyzi (1547-1595) 15 min beytlik divanı var.

Bunlardan başqa Türkiyədə divan yaradan şairlər bunlardır: XVII əsrdə Urfalı Nəbi, Ərzurumlu Ömər Nəfi, Fasih Əhməd Dədəni. XVIII əsrdə Abdulla Nidai Qa.qayi, Növrəsi Qədim, Sünbülzadə Vəhədi, Səba, Mirzə Məhəmməd şəfi Vüsal (1773-1846)- onun 12 min beytlik divanı var. XIX əsrdə Ayıntablı Ayni, Ömər Nəcmi Əfəndi, Seyid Nigari Qarabaği, Şeyxülislam Arif hikmət, Xəlil Ziyəddin. XX əsrdə isə Əsəd Ərbil (50 qəzəl, 6 təxmiz, 41 qəsidə) və Ömər Nəsuhi Bilmə (tövhid, 3 təxmiz, bir nət, 41 qəzəl).

Ərəb şairləri, Orta Asiya şairləri də divan bağlamış və onların divanı da ümumi qaydalara uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Диван ядыбийатында жанрлар вя нювляр

Шаирляринин ясярляринин 100 нцмуняси бир топлуда йыбылыб диван адландырылырды. Бу топлунун юзцнцн дя ващид низамланма гайдалары вар иди. Юз тяртиби принципи етибария диван ики ычр олуp: мцряттяб – йяни, гайдаа салынмыш, тяртибли диван. Бу нюв диванда форма вя жанр бахымындан шеирляp бу сыра иля верилиp:

- **гясидяляp** (15-39 бейт арасында)

- **гязялляp, гияляp** (5-15 бейт арасында). Divan әдәбиyyатынын өзүнә дә бәзән “qәzәl әдәбиyyaty” deyirlәр və divan әдәбиyyатынын sәrt poetik tәlәblәrinә uyğun olaraq qәzәllәр өзүнәmәxsusluğu ilə fәrqlәnir. Belә ki qәzәlin hәр bir beyti müstәqil fikir ifadə etmәlidir. Tamamlanmış hәр bir beyt – fәrd və ya müfrәd әәlanır və özündән sonrakı beytlә hәмahәnglik yaradır. Belә ki, beytlәр арасында fikir ardızılıыы və mәntiqi davam olamalıdır. Qәzәldә hәм forma. Hәм дә mәzmun vәhdәti olmalıdır. Qәzәldә tәsvir olunan ашыq-mәşuq münasibәtlәri beytdән-beytә keçdikcә yeni әsrarәngiz mәzmun kәsb etmәlidir. Bu tәlәbin icrası ilə yanaşı şeirin әvvәlindән axırınadak vәzn, bәhr, qafiyә pozulmamalıdır. Ona görә дә qәzәlin nәzәriyyәsindән yazanlar, onu mirvari baыına bәnzәdirlәр. Divanda verilmiş bütүн qәzәllәр bir-birlәrinin mәndiqi davamı olduğundan onlardan birinin belә pozulması poetik harmoniyaya ciddi ziyan verir.

Qәzәl Şәrq әдәбиyyatında әn geniş yayılmış şeir növüdür. “Qәzәl” sözünün özü әrәb dilindән gәlmә sözdür. “İsmi-mәsdәр” olaraq qadınlarla söhbәt, еşqbazlıq mәnasында işlәнir. Hәмçinin “mәsdәр-e lazım” formasында olub, qadınlarla danışmaq, еşqbazlıq etmәk, cavanlıq etmәk, өз halыndan hekayәlәр söylәmәk, qadınları vәsf etmәk, еşqi və onun xüsusiyyәtlәrini izhar etmәk mәnası daşıyır.

Ədəbi baxımdan qəzəl o şeirə deyilir ki, o, aşıqanə məzmununda olub, bir neçə beytdən (adətən 5-dən 12-yə, yaxud 7-dən 13-dək) ibarət olsun. Onun şeir vəznə bərabər, şeirin birinci misrası ilə beytlərin son kəlməsi ilə həmqaflıya olsun (rədif istisna olmaqla). Qəzəldə adı gözəl və ya səmavi məşuq, məcazi və ya irfani eşq tərənnümü edilir.

Qəzəl sözü “təğəzzol” sözündən götürülmüşdür. Onun yaranması qəsidə “təğəzzolu”na aiddir. Təğəzzol qədimdə şairlərin qəsidələrinin başlanğıcında gəlirdi. Belə ki, şair eşqdən, aşıqlıqdan, gözəl təbiətdən və məşuqun gözəlliklərindən söhbət açır. Eləcə də şeirin bir hissəsində özünü mədh edir. Həqiqətən də mədh olmayan həmin beytlərə “təğəzzol” deyilir. Şairin mədh olan beyt və misralarına isə “təxəllüs” deyilir.

Buna görə də qəzəl daha çox “qəzəlləmə”, fars ləhcəli (musiqi ilə oxunduğundan) mahnı mənasında işlənib, çox nadir halda bugünkü qəzəl mənasında başa düşülmüşdür. Bununla yanaşı, keçmiş zamanlarda söz, qəzəl və nəğmə bir –birinin sinonimi kimi işlənmişdir.

XII əsrin əvvəllərində fars şeirində qəzəlin yeri bir o qədər də aydın olmamışdır. Lakin Sənai Qəznəvinin lirik şeirləri ilə qəzəl formalaşdı və onun vəziyyəti tamamilə dəyişdi. Hicri tarixi ilə VII əsrdə Əttar Nişapurinin şeirləri ilə qəzəl xüsusi mövqə qazandı və böyük dəyişikliyə səbəb oldu. Aşıqanə qəzəl Sədi dilində, arifanə qəzəl isə Mövlana dilində zirvəyə çatdı. Bundan sonra qəzəl şeirin əsas qəliblərindən biri hesab olundu. Bütövlükdə qəsidənin yerini tutdu və qəsidə yazmaq əhəmiyyətini itirdi.

Fars-dəri dilinin öndə gedən nümayəndələrinin əsərlərində və Şəhid Bəlxə (h.q. 325-ci ildə vəfat edib), fars şeirinin atası Rudəki Səmərqəndi (h.q. 329-cu ildə vəfat edib), Kəsai Mərvəzi (h.q. 341), Dəqiqi Tusi (h.q. 367 və ya 369-cu ildə vəfat etmişdir), Fərruxi Sistani (h.q. 429-cu ildə vəfat edib), Ünsiri (h.q. 431-ci ildə vəfat edib), Mənuçehr

Damğani (h.q. 432-ci ildə vəfat edib), Qətran Təbrizi (h.q. 465-ci ildə vəfat edib), Məsud Səəd Səlman (h.q. 515-ci ildə vəfat edib), Rabeə Əlqezdari (h.q. IV əsr), Əyyuqi (hicri-qəməri tarixi ilə V əsrin əvvəllərinin şairi) kimi digər bir çox farsdilli şairlərin yaradıcılığında qəzəl janrına məxsus şeirlər vardır. Mahmudi Hərəvi (h.q. 221-ci ildə vəfat edib), Firuz Məşriği (h.q. 283-cü ildə vəfat edib), III əsrin şairi Hənzəleyi Badqeysi (h.q. 220-ci ilin hüdunda vəfat edib) kimi digər söz ustaları qəzəl janrında nadir şer nümunələri yaratmışlar.

Osman Muxtari, Mücir Beyləqani, Rəşid Vətvət, Rəziəddin Nişapuri kimi hicri tarixi VI əsrinin şairlərinin yaradıcılığında da qəzəl janrından istifadə edilmişdir. O cümlədən Əbülfərəc Runi, İmadi Şəhriyari, Əmir Müizzi, Əbdülvase Cəbəli və Ədib Sabir də çoxlu qəzəllər yazmışdır.

Qəzəl öz təkamül yolunda aşağıdakı şairlərə borcludur: “Sənai, Ənvəri, Zəhir Faryabi, Cəmal və Kamal İsfahani, Sədiyə. Dil baxımından Sənai, Əttar, Xaqani, Nizami, Mövləvi mənə baxımından (təsəvvüf) qəzəli inkişaf və tərəqqi etdirmişlər. Hafiz meydana gəldikdən sonra isə fars qəzəli həm dil, həm də mənə baxımından son dərəcə təkmilləşmişdir.” (90, 121)

Belə ki, ilk öncə Sənai, Xaqani, Nizami VI əsrdə şəriət məsələlərini, islam maarifini, irfan məzmununu fars dilli şeirə daxil etdilər. Sənai fars şeirində dil və mənənin başlanğıcıdır. Sənaidən (535) sonra Ənvəri (538), Cəmaləddin İsfahani (588), Zəhir Faryabi (598), Kamal İsmayıl (635) qəzəldə dil yolunu davam etdirdilər. Nəhayət, Sədi (691) qəzəli gözəllik və ləfəz zirvəsinə qaldırdı. Amma mənə cəbhəsində də Sənainin işini Xaqani (595), Nizami (599), Əttar (627), İraqi (680) kimi şairlər davam etdirərək öz böyük təkamül yollarını keçdilər. Nəhayət, Mövləna dilində qəzəl mənə zirvəsinə yüksəldi. Bir qrup

şair də dil və mənə sahəsində gəlişi gözəl ifadələrə meyl etdilər. Əvhədi Marağayi (838), Xacəvi Kirmani (753), Əmad Fəqih Kirmani (773), Səlman Savəci (778), Nasir Buxarayi (779), Kamal Xocəndi (803) bu qrupa məxsus şairlər olmaqla qəzəl qəlibindəki şeirlərə dil və mənə bəzəyi vurdular. Bu iş Hafizin (792) köməyi ilə ən yüksək mərhələyə çatdı və öz missiyasını başa vurdu. Ümumiyyətlə, ondan sonra heç bir kəs o mərtəbəyə yüksələ bilmədi.

VII və VIII əsrlər aşiqanə və arifanə qəzəllərin genişlənməsi və yayılması dövrüdür. Qəsidənin yerini qəzəl janrı tutur. Qəzəl daxili aləm məsələlərinə aid idi, qəsidə isə zahiri məsələləri ehtiva edirdi. Qəzəldə dil obrazların təqdimatı, aqlın ifadəsi üçün əsas vasitədir. İrfani qəzəllərdə mənə əsasdır, həmin mənə aqlın yetkin zirvəsi olan eşqdır və eşq aqlın, kamalın əsas qidasıdır. Qəzəllər əsasən Xorasan səbkində yazılır. Amma aşiqanə və arifanə məsələlərə aid olan qəzəlləri səbki-İraqiyə aid etmək olar.

Hicri tarixi ilə VI əsrin I yarısı: 1. Əbülfərəc Runi, 2. Əmir Müizzü, 3. Əmadi Şəhriyari, 4. Sənai Qəznəvi, 5. Ədib Sabir, 6. Əbdülvase Cəbəli;

Hicri tarixi ilə VI əsrin II yarısı: 7. Ənvəri, 8. Cəmaləddin Əbdürrəzzaq, 9. Xaqani Şirvani, 10. Nizami Gəncəvi, 11. Mücir Beyləqani, 12. Əttar Nişapurı;

Hicri tarixi ilə VII əsr: 13. Kamal İsmayıl, 14. Məcid Həmgər, 15. Nizari Qəhristani, 16. Sədi Şirazi, 17. Hümam Təbrizi, 18. İraqi;

Hicri tarixi ilə VIII əsrin I yarısı: 19. Əmir Xosrov Dəhləvi, 20. Xacə Həsən Dəhləvi, 21. Cəlal Təbib Şirazi, 22. Əvhədi, 23. Mir Kirmani, 24. Xacu Kirmani;

Hicri tarixi ilə VIII əsrin II yarısı: 25. Salman Savəci, 26. Nasir Buxari (Buxarayı), 27. Hafiz Şirazi, 28. Kamal Xocəndi, 29. Şirin Məğribi;

Hicri tarixi ilə IX əsr: Şah Qasım Ənvar, 31. Katibi Torşizi, 32. Şeyx Azəri, 33. Cami;

Hicri tarixi ilə X əsr: 34. Baba Fəqani, 35. Həlali Cıǵtayı, 36. Əhli Şirazi, 37. Vəhşi Kirmani, 38. Möhtəşəm Kaşi, 39. Orfi;

Hicri tarixi ilə XI əsr: Nəziri Nişapuri, 41. Zohuri Torşizi, 42. Kəlim Kaşi, 43. Saib Təbrizi;

Hicri tarixi ilə XII əsr: 44. Müştəq İsfəhani, 45. Aşiq İsfəhani, 46. Hatif İsfəhani;

Hicri tarixi ilə XIII əsr: 47. Mücir İsfəhani, 48. Nişat İsfəhani, 49. Vüsal Şirazi, 50. Fərruxi Bəstami, 51. Riyaz Həmədani. (90)

Müasir dövrün məşhur qəzəl şairlərinin sırasında aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik. 1. Məlikşüəra Bahar (qəsidə və qəzəl yazan şair), 2. Ədib Nişapuri, 3. Arif Qəzvini, 4. Nizam Vəfa, 5. Fərruxi Yəzdi, 6. Mirzadə Eşqi, 7. Pejman Bəxtiyari, 8. Məhəmməd Sadiq Sərməd, 9. Əmiri Firuzkuhi, 10. Hadi Rənci, 11. Rəhi Müəyyeri, 12. Doktor Mehdi Həmidi, 13. Firudin Təvəlləli, 14. İmad Xorasani, 15. İrac Dehqan, 16. Doktor Rəədi Azərxeşi, 17. Əbülhəsən Vərzi, 18. Müəyyəni Kirmanşahi, 19. Hüseyn Münzəvi, 20. Firudin Moşiri, 21. Məftun Əmini, 22. Mehdi İlahi Qomşeyi, 23. Səfai İsfəhani, 24. Huşəng Əbtəhac, (Saye) 25. Simin Behbəhani, 26. Məhəmməd Zokai, 27. Əbülqasim Halət, 28. Rəhmət Musəvi, 29. Vəliullah Dorudyan, 30. Nadir Nadirpur, 31. İbrət Naini, 32. Əbülqasim Lahuti, 33. Əxvan Salis, 34. Foruğ Fərruxzad (o, cəmi bir qəzəl yazmışdır), 35. müasir dövrün məşhur qəzəl şairi ustad Şəhriyar. (101)

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir qəzəl şairlərinin bəzisi qəzəli lirikadan, aşiqanə və arifanə haldan çıxararaq ona vətənpərvərlik, ictimai, milli, dini, elmi, siyasi, təsviri motivlər gətirmişlər.(89) Bir çoxları isə hələ də qədim dövrlərin klassik üslubunda aşiqanə qəzəllər yazmaqdadır.

Mövcud qəzəllərin üslubu barədə onu deməliyik ki, qəzəl şairləri fars şeirində işlənən bütün səbklərdən, o cümlədən, Xorasan səbkindən, İraq səbkindən, Hind (İsfahan) səbkindən, realistik məktəbdən, ədəbi qayıdış dövrünün səbkindən, müasir dövrün “yeni qəzəl, təsviri qəzəl” üslubundan məharətlə istifadə etmişlər. Lakin qəzəllər ən çox İraq səbkində yazılmışdır. Qəzəl qəliblərinin əruz vəzninə gəldikdə isə, Pərviz Natil Xanları qəzəllərin əruzun 20 bəhrində yazıldığını qeyd edir. Lakin ingilis tədqiqatçısı Elvel Saton 25 bəhr barədə söhbət açmışdır ki, onların əksəriyyəti doktor Xanlarının göstərdiyi bəhrlərlə üst-üstə düşür.

Qeyd edildiyi kimi, Mövlana əruzun bəhrlərində olan 48 və yaxud 55 növündən istifadə etmişdir. Bu növlərdən çoxu Ruminin özünə məxsus növdür. Doktor Foruzanfər yazır: “Ruminin 3500 qəzəli 55 bəhrdə yazılmışdır ki, heç bir şair belə bir şəkil genişliyinə malik olmamışdır”. (77)

Qədim səbklərdə qəzəl yazan şairlər arasında yazdıqları qəzəllərin sayına görə hesablama aparsaq belə bir ardıcılıq alınır: 1. Mövləvi- 3365 qəzəl, 2. Saib Təbrizi - 2243 qəzəl (Siyahı onun toplanmış əsərlərinin sayına görə aparılıb. Əgər onun bütün qəzəlləri toplansa, şübhəsiz 1-ci yerdə o, olacaq), 3. Əmir Xosrov Dəhləvi – 1726 qəzəl, 4. Cami- 1596 qəzəl, 5. Əhli Şirazi -1401 qəzəl, 6. Zohuri Torşizi -1224 qəzəl, 7. Vüsal Şirazi- 1025 qəzəl, 8. Əvhədi Marağai – 879 qəzəl, 9. Əttar -873 qəzəl, 10. Həsən Dəhləvi -808 qəzəl, 11. Sədi 663 və yaxud 637 qəzəl, 12. Baba Fəqani -582 qəzəl, 13. Hafiz -495 qəzəl, 14. Kamal Xocəndi - 522 qəzəl, 15. Sənai Qəznəvi – 408 qəzəl” (90)

Həqiqətdə isə qəzəl sərkərdələri Sənai, Əttar, Mövləvi, Sədi, Hafiz, Saibdir. Saib hindi (İsfahan) səbkində, qalan şairlər isə İraq səbkində davam etdirmişlər.

- **мцстязад** (бир узун вя бир гыса имсралы гязял)
- **мясняви** (мисралары гоша гафийяли шеирляр)

- **mürəbbe** (mısraların sayı dörd olan)

Məsələn Füzulinin bir mürəbbesi:

Necə bir vəsvəseyi-əql ilə qəmnak olarlım,
Gəlin alayışı-qəmdən çıxalım, pak olalım,
Nəşəyi-mey tapalım, qabili-idrak olalım,
Məstü mədhişü xərabatiyü bibak olalım.

- **мцхяммяс** (5 mısralı бяндыр),

Məsələn Nizami Gəncəvinin bir müxəmməsi:

Düşəli eşqinə, ey rüxləri **bədr ay**, könül,
Oldu zülfün kimi **aşüftəvü** bəd-rəy, könül,
Necə kim, hay dedim, isləmədən hay, könül,
Eylədin xəlqi-cəhanə məni rüsvay, könül,
Vay könül, vay bu könül, vay könül, vay könül!

Gah yanar şəmi-rüxün şövqünə pərvanə kimi,
Gah dələr həsrət ilə yürəgimi şənə kimi,
Gah verər ari¹ ilə aşiqi-divanə kimi,
Gah tökər gözlərimin yaşını **dürdanə** kimi,
Vay könül, vay bu könül, vay könül, vay könül!

Həmnəfəs olmağa sən Xosrovi-Şirin ləb ilə,
Vermişəm arı **yelə**, namü nişan ilə belə,
Dilə düşmüş, yalnız mən degüləm əldən ələ,
Dil əlindən neçələr düşdimənim kimi dilə,
Vay könül, vay bu könül, vay könül, vay könül!

Tir² qəddimi kaman eylədi ol huri-nijad³,
Şəst qəmdən dili-sevdazədə, olmadı qoşad⁴,
Deyirdim ki, eyləyim mən dəxi dilbərləri yad,
Dil əlindən kimə fəryad edəyim, kim verə dad?

¹ Lüt, çılpaq

² ox

³ Huri nəcabətli, huri əsilli

⁴ Altmış sevdalı ürəkdən azad olan olmadı.

Vay könül, vay bu könül, vay könül, vay könül!

- **müsəddəs** (6 misralı şeirlər);

- **тяркибанд** (7-10 бейтлик бяндляр) – adətən müxtəlif şe'r parçalarından ibarət olur. Şe'rlər vəzndə eyni, qafiyədə müxtəlif olur. Eyni qafiyədə və vəzndə bir neçə beyt deyilir, sonra həm qafiyə misralar verilir. Şe'r parçalarının qafiyəsi əvvəlkindən fərqli olur, ancaq vəzn saxlanılır. Belə parçalar bir neçə dəfə təkrar olur.

- **tərcibənd** - bu janr eynilə tərkibənd janrına bənzəyir. Fərq ondadır ki, sonra gələn fərqli beyt eyni ilə hər parçanın sonunda təkrar olur.

Şe'r q ədəbiyyatında bu janrın böyük ustadı azərbaycanlı şair Hatif İsfahani adlanır:

Sənə fəda olsun bu ürək, bu can!

Yolların gül-çiçək olsun hər zaman!

Ürək fəda olsun sən tək dilbərə,

Canımı verərəm sənə ey canan!

Səndən ürəyimi necə qoparım?

Can vermək sənə hər şeydən asan!

Sənin vüsəl yolun tamam əzabdır,

Eşqimin dərdinə tapılmaz dərman!

Sənə könül verdik, ixtiyar səndə,

Artıq nə istəsən, ver ona fərman!

Sülh istərsənsə, hər dəm hazırım,

Savaş istərsənsə əlindədir can!

Eşqim, muradım səndən asılı,

Hamı bu işə olubdur heyran!

Səni görmək üçün nələr etmədim?

Muğlar məbədinə yollandım inan!

Pis gözdən uzaq, bir xəlvət gördüm,

Almışdı işığı haqqın nurundan.
Qaranlıq gecədə məbəd işığı,
Sanki Turdaydı Musayla İmran.
Bir qoca orada ocaq qaladı,
Muğlar ətrafına yığıldı haman.
Hamısı gülürdü, könülləri xoş,
Hamısı nursifət, şirindil oğlan.
Vardı ud, cəng, ney, dəf, bərbət,
Şam, nöqul, gül, şərab, reyhan.
Üzü ay kimi, saçları müşklü saqi,
Nəğməkar mütrüb, mahnı oxuyan.
Muğlar, muğzadələr, möbidlə abid,
Hamı bir araya gəlmişdi müdam.
Dinimdən, islamdan utanıb durdum,
Çəkildim kənara, oturdum pünhan.
Qoca soruşdu: bəs, bu kim belə?
Dedilər: aşiqdir, tamam sərgərdan.
Dedi: şərab verin ona qədəhlə,
Görək, içərmə bizim bu mehman!
Əlləri atəş kimi, ođpərəst saqi,
Süzdü atəş odun verdi həməən an.
Elə ki, içdim ağlım yox oldu,
Yandı o atəşdə küfrlə iman.
Məst olub düşdüm, elə orada,
Nələr duyduğumu anlamaq çətin.
Bir sözü eşitdim, səmadən gəldi,
Dinlədi o sözü insanla şeytan:
“Vardır xaliq Allah, yoxdur başqası,
Vəhdətun la-əla - əllahu!”

- **рцбаи** (dörd misralı şeir); bu janrın ədəbiyyatımızda böyük ustadı əhsəti Gəncəvi sailir:

Dün çaşıb küzəmi daşlara çaldım,
Sərxoşdum, bilmədim, əlimdən saldım,
Küzə dilə gəlib söylədi mən də,
Sənin kimi idim, bu günə qaldım.

- **туйуг** da rübai kimi dörd miosradan ibarətdir, ancaq rübaidən fərqləndirən cəhəti odur ki, əruzun rəməl bəhrində (failatün, failatün, failün) bəhrində olur. Türk şeirində formasına görə tuyuqun 7 növü var. Divan şeirimizdə bunun nadir nümunələrini Q.Bürhanəddin və İ. Nəsimi yaratmışdır:

Haqqa şükür qocaların dövranıdır,
Cümlə aləm bu dəmin heyranıdır,
Gün batandan, gün doğan yerə dəkin –
Eşq ərənin bir nəfəs seyranıdır. (Q. Bürhanəddin)

- **шярги** (бястялянмиш şeirlər- mahnılar)

- **мцсяммят** (мисраларын сайы 3-10 арасында олан
вя мцхтялиф адлар дашыйан шеир парчалары)

- **мцфряд** (тяк бейтляр),
Məsələn Nizami Gəncəvinin bir təkbeytləri:

Qanı mı tök, etmə nalan, hicr ilə qanun kimi,
Çün məsəldir dedilər: qan ilə qanun eyləmə!

İç iki ayaq badə ki, ol iki ayağın,
Boynuma əgər **dağca** olurisə günahı.

İrmişəm meraci-vəslə, dedigi, sözün, rəqib,
Vaqiən bilmək dilərsən uş-eşin, uş nərdiban.

- **дцбейтиляр** (2 бейт).

Məsələn, Şərq ədəbiyyatında bu janrın böyük ustadı
Baba Üryanın bir dübeytisi:

Bir ağac idim ətrafım meşə, Kəsdilər məni
əllərdə tişə,
Kəsdilər məni qəlyan etsinlər Ki, atəşlər
başımda olsun həmişə!

Yaxud ədəbiyyatımızda Nizami Gəncəvinin dübeyti:

Gər cahanın bir yerə cəm edələr nəqqaşını, Nə
gözün rəsm edələr, bu şivədə nə qaşını,
Yol daşına basar ayağını, basmaz yüzümə,
Yoldaşından, ah kim, yekrək görür yoldaşını.

- **азадя** (тяк мисра)

- **münazirə** (deyişmə);

Bu jaqrın böyük ustadı şər ədəbiyyatında Əsədi Tusidir.

Əsədi Tusinin мцназиряляри isə бунлардыр: “Эеъя вя Эцндцзцн бящси”, “Йерля Эюйцн бящси”, “Низя вя Охун бящси”, “Кябр вя Мцсялманын бящси”, “Яряб вя Яьямин бящси”. Göründüyü kimi, münazirələrdə antoqonist ziddiyyət təşkil edən məfhumlar qarşılaşdırılıb, hərəsinin mövqeyi açıqlanır. Bəzən Vaqiflə Vidabdinin deyişməsinə də münazirə adlandırılır, ancaq bu deyişmə münazirə deyil, adicə dialoqdur. Buna divan ədəbiyyatında mükəlimə deyirlər. vaqiflə vidadi arasında kəskin ziddiyyət yoxdur, şeitrdə onlar aralarında dostcasına söhbət edirlər.

- **maddeyi-tarixlər** (tarixlərin verilməsi);

А.Бакыханов юзцнцн “Мишкатцл-январ” ясяринин йазылма тарихини щямин ясярин ашаьыдакы бейтиндя бу ьцр билдирир:

Шадлыгдан муштулуг эятирмиш бцлбцл,
Илин дя тарихи инди саьярдир.

Бу бейтин “саъяр” сюзцндяки щярфлярин тямсил етдийи ргямляр ъямляняндя щигъри тарихля 1261-џи ил (милади тарихля: 1844) алыныр.

Месялян, тцрк шаири Баги яфянди Тцркийя щюкмдары Султан Сцлейманын юлцм айабында юз оьлу Сялим хана етдийи вясиййяти шеря чякиб, бу шерин сон мисрасында султанын юлцм тарихини маддейи-тарих шяклиндя вермишдир:

Ъящани-бибгадян руци-пакы рещлят етдикдя -
Демиш Султан Сцлейман, пянд едиб, оьлу Сялим ханя:

Сагын, мяьрур олуб, бу дювляти-дцнйайя алданма,
Ня Яфридуня галмышдыр, ня Самц, ня Няриманя.
Сялимим, юлдц дад ет, бу сана биздян йетяр тарих:
Билцрсян галмады баги ъащан мцлцц Сцлейманя.

Бу шерин ахырыныџы мисрасындакы щярфляр ябъядя щесаblandыгда щигъри 1002 (милади 1593)-џи ил алыныр.

Тязкиря – шаирлярин йарадыџылыџы вя щяйаты барясиндя мялумат верян мянбялярдир.

Ъцнэлярдя – йалныз шаирлярин шеирляриндя нцмуняляр верилир.(Месялян яряб ядябиййатынын ъащилиййя дюврцня даир Ябу Тяммамын "Щямася" си)

Бяязларда – щямчини шаирлярин ясярляриндя нцмуняляр верилир, анџаг чох гыса олур.

Bəhri-təvil – satirik və lirik səciyyə dəşiyən bu janrda yazılmış əsərlər adətən qəfiyəli nəsr nümunəsi hesab etmək olar. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”da da bu kateqoriyadan istifadə olunmuşdur. “Hanı indi bəy **ərənlər**, dünya mənim **deyənlər**, əcəl **gəldi**, yer **gizlədi**”. Klassik ədəbiyyatımızda bu janrın ən gözəl nümunələrini M.Ə.Sabir yaratmışdır: “Ey əzizim, xələfim, mayeyi-izzü şərəfim, ruhi-rəvan, munisi-can, tabü təvan, tazə cəvanım ki, on ildən bəridir ömri-giranmayəmi, yalnız demirəm dinimi, imanımı,

insafımı, vicdanımı da, cümlə qonum-qonşu deyil, el də bilir ki, sənə vəqf eləyib, şamü səhər, hər nə qədər rəncü kədər, xeyrü zərər, fitnəvü şər səndən ötər dövrü qədərdən yetişibdirsə mənə, canıma minnətlə qəbul etmişəm..” son illərdə “rep” adlı musiqi-mahnı tərzinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq bu janrda əsərlər yazmaq ənənəsi güclənmişdir. Belə ki, bu janr “rep” mahnıları üçün ən münasib janr hesab olunur.

Мювзу бахымындан диван ядыбиййатына дахил олан шеирляр яксяриййяти адятян мящяббятдян, илащи ешгдян ибарятдир. Бунунла беля, бу шеирляр мязмун етибария мцхтялиф ола бияр вя щямин мязмуну мцвафиг дя адланлырылыр:

фяхриййя – şairin özünü öyməsi;

щявьйууэ - kiminsə ifşası;

бащариййя- baharın, novruz mərasimlərinin təsviri;

хэзаниууэ - payizin vəsfı;

вагинамя – müəyyən hadisənin tərənnümü;

дящнамя – on məktub;

гязаватнамя – baş verən həqiqi hadisənin təsviri;

мцсибятнамя – şairin çəkdiyi əzabların, müsibətlərin təsviri;

гияси-янбийя – peyğəmbərlər barədə;

мягтял - dini məvzuda olan, peyğəmbərlərin tarixindən və İmam Hüseyin müsibətindən bəhs edən əsərlər;

тəхmis – hər hansı bir şerə yazılmış nəzirə, adətən birinci beyt saxlanımaqla sonrakı beytlə nəzirə olaraq yazılır;

елми – elmi məzmunlu əsərlər;

ьянэнамя – müharibələrdən bəhs edir вя с.

Бунлар щям шеир, щям дя нясрля йазыла бияр. Бунунла беля мязмун етибария бир-бирини тамамламалыдыр.

Диван ядыбийатында бəзənm belə terminlərə də rast gəlirik:

Хямся – беш мясняви;

Сялбе – йедди мясняви;

Мцншыат – мяктублар вя нясрля йазылмыш мятнляр;

Щилйя - пейэямбярин захири симасыны, сифятлярини якс етдирян ясярляр;

Мювлуд – пейэямбярин добулмасы вя щййатынын анлары;

Сийяр – пейэямбярин щййаты вя савашлары;

Сурнамя – бюйцк той-дцйцнляря щяер едилмиш ясярляр;

Гязавятнамя – гящряманларын савашлары;

Нясищятнамя вə уа хрədnamə – юйцд китабы;

Siyasətnamə - siyasətə dair əsərlər;

Qabusnamə - davranış qaydalarına dair;

Təhsilnamə - təhsilə dair əsərlər;

Vücutnamə - insanın böyüməsindən, boya-başa çatmasından bəhs edən əsərlər;

Щящрянэизляр вə уа səhraşublar – биш щящяр вя бу щящярдя йашайан сакинлярин, сяняткарларын вясфи, тярифи;

Щядиси-ярбяин(40 щядис) – пейэямдярин кяламлары иля баьлы 40 щядисин щярщи;

Тарих-тарихи щадисялярин щярщи;

Сйяащятнамя вə уа səfərnəmə - мцхтялиф юлкя вя инсанлар барясиндя тяяссрат;

Щявяснамя- мящябьят мювзусунда вə еротик сянщялярин тясвири;

Ясарнамя – сирлярдян бящс едир;

Щябсийя – зиндан щййатындан бящс едир;

Бунлардан ялавя мцхтялиф мязмунлу
ясярляр вар ки, онларын адалары мязмунуну
ифадя едир:

Şahnámə - шащларын щяйатындан бящ едир;

İsgəndərnámə - Исэяндяринуүрүшлэрини әкс етдирир;

Şərfnámə - şöhrətə, şərəfə dair əsərlər;

İqbalnámə - aqibətə dair əsərlər;

Фяршаднамə - Fərhadın məhəbbətindən bəhs edir;

Хосровнамə - Хосровун həyatından və onun
barəsindəki rəvayətlərdən bəhs edir;

Бящрамнамə - Bəhram Gurun щяйатындан бящ
едир;

Tutinámə - tutu quşu əhvalatlarından bəhs edir;

Sələbnámə - tülkü ilə bağlı təmsil-rəvayətlərdən bəhs
edir.

Xabnamə - yuxu yozumlarından bəhs edir;

Saqinámə - şərab paylayan saqidən; Bu növün başlıca
xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şair saqiyyə müraciət edərək
özünün bədii düşüncələrini ifadə edir. Məzmun etibarilə
saqinamələrdə ölümdən, dünyanın faniliyindən bəhs edir,
öyüd-nəsihət verilir, hikmətlər söylənilir. Bu növ şerlər
adətən, məsnəvi olur və mütəqarib bəhrində yazılır. Ola
bilsin ki, saqinamələr tərkibənd və ya tərçibənd, rübai
janrında da yazılsın və həcəz bəhrində olsun. Məsələn,
Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki
saqinamə həcəz bəhrində yazılıb, Fəxrəddin İraqinin, Vəhşi
Baftinin, Əhli Şirazinin də saqinamələri tərçibənd
janrındadır və həcəz bəhrində yazılmışdır.

Şərabnamə - şərabdan bəhs edir;

Şikayətnámə - şakayətdən bəhs edir;

Əşqnamə və ya məhəbbətnámə - məhəbbətdən bəhs
edir;

Xəlqnamə - xalqın taleyindən bəhs edir və s.

Диванын дахили структуру

Əsasən lirik şeirlər toplusundan ibarət olan divanların müvafiq daxili strukturu olur. Belə ki, divana daqxıl edilən şeirlər ərəb əlifbasının sıralanmasına uyğun olaraq düzülür. Belə ki, eyni janrdan olan ilk şeirin birinci (mətlə) və axıncı (məqtə) beyti “əlef”(a) hərfi ilə bitməli və axıncı şeirin isə nətlə və məqtəsi ərəb əlifbasının axıncı hərfi olan “ya” (i,y) hərfləri ilə bitməlidir. Şair divan ədəbiyyatının tələblərinə uyğun olaraq, bütün hərflərlə bitən şeirlər yazmaqlıdır. Divana daxil olan şeirlərin sayı 100-dən az olmamalıdır.

Füzulinin divanı bu mətləli qəzəl ilə başlayır:

Qəd ənərəl-eşqə-lil-üşşaqi, minhəcəl **hüda!**
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər **iqtida.**

Qəzən janrında olan şeirlərin axıncısının məqtəsi isə belədir:

Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi-dildar **yetməzmi?**
Ağardı muyi-sər, sevdayi-zülfi-yar, **yetməzmi?**

Eləcə də S.Ə.Şirvaninin divanındakı qəzəllər mətlə belədir:

Gecə gördüm səni, ey afəti-dövrən, yuxuda –
Ki, edərdim mənə yüz lütfi-firavan yuxuda.

Axıncı qəzəlin son beyti (mətəsi) isə belədir:

Bir söz yüzə gəlməz sənə ol şahidi-məqsud,

Seyyid, turalım Sali-hətyatın yüzə gəlди.

Beləliklə, hər iki divanda qəzəllərin son hərfi “a” ilə başlayıb, “i” ilə bitir. Bu da ərəb əlifbasının sıralanmasına uyğundur.

Диван ядыбиййатына дахил олан ясырлярин мязмуну да мцвафиг гайдада верилир вя цмуми гябул едилмиш гайдада дццццр:

Adətən divana daxil olunan əsərlər janr baxımından bu ardızillıqla düzülür:

1. qəsidələr; (tovhid, minacat, nət, mədhıyyə);
2. qəzəllər;
3. tarix;
4. müsəmmət;
5. müəmma;
6. müfrəd;
7. azadə;
8. tərci-bənd, tərkib-bəndlər;
9. mürəbbe, müxəmməs və müsəddəslər;
10. saqınamələr;
11. məsnəviyyat, yəni məsnəvi ilə yazılmış şeirlər, məktublar;
12. müləmmələr (misraların müxtəlif dildə yazılması);
13. müəmmalar(adların gizlədilməsi) və lüğəzlər (şeirtapmaca); (Dərs almamış danışar fəsahtlə, o bilsən. Adəmin “əlifindən” Məsihin də “mim”indən. (Nizami) Məhəmməd peyğəmbərə dərs almadığına görə “ümmi” – “adəm” sözünün ilk hərfi və Məsihi isə “mim” hərfi ilə başlayırdı. Şairir bunların hər ikisini bir yerdə ifadə etmişdi.
14. nəsihətlər;
15. şikayətlər;
16. təziyə və mərsiyə şeirləri;
17. maddeyi-tarixlər;

- 18. qitələr;
- 19. fərdlər(misralar), beytlər;
- 20. rübailər.

Divanın əvvəlində verilmiş şeirlər məzmun etibarilə aşağıdakı növlərdə olmalıdır:

Тювщид – Аллащын варлыбынын вя бирлийинин тярифи;

Минаһат – Аллаща йалварыш, дуа;

Нят – пейэямбярин тярифи;

Мераснамә - реугəmbərin Allahla бəndələr arasындакы елçилийи;

Мядщиййя – бир шяхсин тярифи;

Фяхриййя –шаирин юзцнц тяриф етмяси;

Щяъвиййя – бир шяхсин ифшасы;

Мярсиййя – аы.

Sözün tərifi.

Bunlar təkcə divan toplusunda deyil həm də hər hansı poemanın (məsnəvinin) də əvvəlində ola bilər. Necə ki, Nizami Gəncəvi öz poemalarının əvvəlində bu poetik üslubdan istifadə etmişdir.

Divan yazan şairin öz adından başqa həm də müəyyən təxəllüsü, künyəsi və ləqəbi olmalı idi. Məsələn: Şeyx (ləqəb) İlyas(ad) ibn Yusif(atası) əbu Məhəmməd(oğlu) Nizami (təxəllüsü) Gəncəvi(künyəsi).

Диван ядыбиййатынын сябкляри

Вядии йарадығылыгыда цслублары Авропа ядыбиййатщнаслығында бир ыр, Шярг поетикасында ися тамамиля башга ырдр. Иран алими Фязлуллащ Сяфа да эюстярир ки, Иран ядыбиййатынын юзцнямахсус йарадығылыг цслубу вар вя бу цслуб башга юкляярин цслубу иля мцгайися олунмамалыдыр. Фязлуллащ Сяфа

щятта *романтизми* сябк категорийасынын Авропа ядыбиййатщнаслыьында ейни кими гиймятляндирир вя дейир ки, латын мяншыли халгларын ядыбиййатында да сябк категорийасы олмушдур. Беля олдугда, биз Шярг ядыбиййатында да милли рянэарянэлийи нязря алмалыйг. Авропа ядыбиййаты латын мяншыли вя гейри-латын мяншыли ядыбиййата бюлцнцрся, бахмайараг ки, щямин ядыбиййат башга халглара мяхсус олса да, ейни дилдя йарадылырды, онда няйя эюря Иранда йашайан халгларын ядыбиййаты юз халгларынын ады иля адландырылмасын. Бу мясялядя мщщцм ъящят бундан ибарятдир ки, сющбят цслубдан эедир. Йяни мщййян цслуб-сябк мщййян халгларын ядыбиййатына эениш нцфуз етмишдир. Ейни мейарларла биз Шярг дилляриндя йарадылан ядыбиййата да йанаша билярик.

Йери эялмишкян гейд едяк ки, фарсдилли поезийада сябклярин бу контекстдя эютцрцлмяси дяфялярля бейнялхалг елми конфрансларда мейдана атылмышдыр. О ъцмлядян 1997-ъу илдя Урмийа Университетинин «Азярбайъан сябки» иля баблы бейнялхалг елми конфрансы ъидди мараг доьурур. Ону да гейд едяк ки, фарсдилли поезийада «Азярбайъан сябки» ядыбиййатщнаслыьымызын бу эцнкц проблеми дейил. Бу проблем щяля XX ясрин яввяляриндя М.Я.Рясулзадя тяряфиндя дя гоьулмушдур. Беля ки, о, «Азярбайъан шаири Низами» китабында «миллийат бахымындан ядыбиййатда форма вя мязмун проблемини кяскин гоьур вя бу гянаятя эялир ки, «йаздыьы фарсъа олмасына бахмайараг шаирин дашыдыьы щиссийаты иля ишлядийи мювзулар онун Азярбайъан дуйбуларындан доьмуш бир зювгя сациб олдуьуну эюстярмакдядир». Мцяллиф фикрини дяринляшдиряряк гейд едир ки, «бизя эюря, ясяри миллиляшдиряян амил формадан чох мязмун вя юзлщц, башга ифадя иля десяк, дилдя чох мяна вя мязмундур.

Юзэя дилдя йазылмыш бир ясар дашыдыбы мяна вяруща эюрэ мцэийян шяртляр ичиндя милли ола биляр».

Мцтяхяссисляр сябк мясялясиндя мящз бу кейфийятляри ясас тутурлар: Самани сябкиндя гядим Иран мядянийятиня чаьырыщ, Ираг сябкиндя тясяввцф, Щинд сябкиндя Щиндистан фяляефи дщщнъяси. Щямин контексдя «Азярбайъан сябки»нин дя юзцнмяхсус форма вярмязуну вар.

Иран алимляри дя мцхтялиф сябклярин олмасыны тясдиг едирляр. Щумайун Фяррух тядгигатларында йазыр: *“Фарс шеринин сябкниня Хорасан (Туркцстан), Ираг вяр Исфаяндан (Щинд) башга, бир нечя хцсуси вяр мящщур олан сябкляр дя аиддир”*

Эюрцндцйц кими, Иран алими Щумайун Фяррух проблемя объектив йанашмыш вяр фарсдилли поезийада бир сыра башга сябклярин дя мюв’удлуьуну ирляли сцрмщщдцр: *“Ясирин сябк баниси олмасына алимлярин устады сявийясиндя ъанаб аьайи Форузанфяр дя юзцнцн «Сцхян вяр сцхянвяран»ында ишаря етмищдир”*

Щумайун Фяррух XII яср Атабэяляр сарайында шаирлик етмищ Ясиряддин Яхсиятинин сябкнини тящлил етмищдир. Бизим ццн мараглы ъащят будур ки, Ясиряддинин юзц Орта Асийадан олса да Хаганинин давамчысы иди вяр онун цслубунда гяси дяляр йазырды. Щямин шаирляр ися «Азярбайъан сябки»нин йаратмышлар. Ясиряддинин «Азярбайъан сябки»нин формалашмасында буюцк хидмятляри олмущдур. Бир нювц Щумайун Фяррухун китабында Ясирин сябк барясиндя дедикляри бирбаша «Азярбайъан сябки»нин типолозийасына аиддир: *“Ясирин сюз сечиминя, сюзляринин ащянэдарлыьына вагиф оландан вяр ону сябк вяр мяктяб баниси сайдыгдан сонра, гейд етмяк*

лазымдыр ки, Ясир сюзчү дейил, йяни тьякья сюзляря, сюзлярин эюзяллийиня фикир вермир, бякя сюзлярин либасына дярин мяналарла дилбяри йерляшидириб, ъялбедиѳи мязмунла юзцнцн дярин црфани, фялсяфи, цикмятамиз вя тянгиди фикирлярини ифадя едир”

Щумайун Фяррухун бу фикирляри «Азярбайѳан сябкисинин» характерик хцсусийятини ачыр: йяни эюзял сюзлярин ащянэиндя дярин фикирляр суюлямяк. Бу хцсусийят XII яср Азярбайѳан ядяби мяктябиндяки бцтцн шаирлярин йарадыѳылыыында юзцнц бцрузя верир.

Фарс шериндя Азярбайѳан мяктябинин юзцнмяхсуслуьундан Иран алими Нягияляддин Кашани дя данышмышдыр. О дейир: *“Хаганинин хцсуси тьярзи вар, щям дя онун кими щеч кяс сюзляря вя тьятьяраѳа риайят етмямишидир. Бу цслубда бцтцн шаирлярин башчысыдыг”*

Хаганинин юзцнмяхсус «шивя»сини башга целубларла мцгайися едян Дювлятшаш Сямьяргянди йазыр: *”Инсафла демьяк лазымдыр ки, бу цч фазилин башгаларында олмайан цслублары вар: Ясир сюзчү алим кими дейир, Января сюзцн сялигясиня йахшы риайят едир, Хагани сюзцн тьятьяраѳына эоря щамыдан цстцндир”*.

Эюрцндцйц кими, Иран алимляриндян Кашани, Дювлятшаш, Щумайун, Форузанфяр фарсдилли поезийада хцсуси сябклярин дя мювѳудлуьуну гябул едир вя Азярбайѳан ядяби мяктябиня аид олан Хаганинин вя Ясирин юзцнмяхсус цслубундан данышыр.

Азярбайѳан алимляри дя бу проблема бизаня галмамышлар: «Цслуб бахымындан Низами дюврц Азярбайѳан поезийасында гярибя бир ялванлыгла сечилир. Шеримиздя бязян Бухара-Хорасан сябкиси иля

Ираги сѣбкисинин синтезини эюрцрцк, хцсусян, Ябцл Цла Эянъяви, Изяддин Ширвани, Мящсѣти ханым йарадыгылыында бу синтез габарыг нязря чарпыр. Шер бѣдии фигур вя образларла зянэиндир (Ираг сѣбки): бунунла йанашы асан гавранылыр, мятнархасы, мятналты фикирляря, мцлащизяляря аз тѣсадцѣ едилир (Бухара-Хорасан сѣбки).

Иран алимляри фарсдилли поезийада «Азѣрбайѣан сѣбки»нин олмасыны бирбаша демясяляр дя долайысы олараг етираф едирляр. Анѣаг биз яввялляр бу мясяляйя ящямийят вермямишик: «Артыг Хагани сянѣтиля Азѣрбайѣан шериндя йени – Ираги цслубун там тѣнтѣнясини изляйирик. Бурада сюзцн бцтцн эизли имканларындан, мяна чаларларындан мящарятля истифадя олунур, бѣдии парча юзцнцн мцтляг щярщини тѣляб едян мисраларла, бейтлярля бѣзѣанир. Шаир дюрцнцн бир чох елмляриня вагиф мцтѣфяккир – сянѣткардыр. Шери охуйуб лазыми сѣвийѣядя гаврамаг мцтѣлиячидян енциклопедик билик тѣляб едир. Нцкѣтѣ-зѣриф, эюзѣл вя ити дейилмиш бѣдии ифадя дюрцн башлыѣа естетик юлцц ващидиня чеврилир. XII яср Азѣрбайѣан поезийасында Хагани йарадыгылыы иля рювнягини тапан бу цслуби кейфийят Низами шериндя юз зирвясиня чатыр»

Бу фикирлярдя, цмумийятля, Щѣрг ядѣбийѣатында «Азѣрбайѣан сѣбки»нин сѣыйѣяви хцсусийятляри эюстярилир. Чох тѣяссцфляр олсун ки, мцѣллиф сѣбклярин адыны сѣщв салыр. «Бѣдии парча юзцнцн мцтляг щярщини тѣляб едян мисраларла, бейтлярля бѣзѣанир» – фикри фарсдилли поезийада щинд сѣбкиня аиддир. XII яср шаирлярин фикирляринин ифадѣси «тѣмѣтѣраглы» олса да баша дцщцлмѣси асандыр. Бцтцн башга фикирляр ися ясла фарсдилли

поезийанын Ираг сябки цццн йох, «Азърбайъан сябки» цццн характерикдир.

Биз тядгигатда ясасян XII яер шаирляримизин ясярлярини «Азърбайъан сябки»нин илкин нцмуняси кими эютцрцрцк. Билдийимиз кими, XII яердя шер зирвясинин байрагдары буюцк Низами иди. Низами поезийасынын сябк бахымдан анализи щям дя о дювр шаирляринин бядии цслубуна айдынлыг эятирир. Беляликля, Низами поезийасынын сяняткарлыг хцсусийятляри нядян ибарятдир?

Азърбайъан сябкщцнаслыьында Низаминин цслубу беля характеризя олунур. «Низами ядяби мццитинин формалашмасы вя тяшяккцлцндя яээр бир тяряфдян классик янянялярин имканлары ящямийят кясб етмишдися, дияэр тяряфдян фолклорун, шифащи халг хязинясинин тясири инкаредилмяздир»

Низаминин фярди сябки бир дя онунла ифадя олунур ки, «шаир проблема йарадыгы йанашыр, ону юз бядии истяк вя амалына хидмятя йюнялдир, халгдан эялян образлар онун фикри гайя вя мягсяди иля уйушур, онун цзяриня ишыг чилийир»

Бцццн бу хцсусийятляр щям дя Азърбайъан сябкиня аиддир. Фарс дилиндя йазан Азърбайъан шаирляри юз фярди йарадыгылыг цслубу иля, щям дя бир сыра принципляри иля башга шаирлярдян кяскин сурятдя фярглянирдиляр. Бу хцсусийятлярдян бири дя ондан ибарят иди ки, бизим шаирляр мязмуну формамайа гурбан вермирдиляр. Онлар щям дя шерлярини щансы дилдя йазырдыларса, о диля щям дя тцрк дилинин ащянэини гатырдылар. Щямин шерлярин дилимизя бядии тярьцмяси, санки шаирин юз ащянэинин юзцня гайытмасыдыр:

Ибрятля бах, ей кюнлцм, бу алямя эял бир ан,

Ейвани - Мядани айинеи ибрат сан.
Дяляйя эцзяр ейля бир дяфя Мяданля,
Бир Дягля дя сян эюздя торпаына тюк налан.
Бах, Дягля тюкяр эюздя ицз Дягля гядяр ган,
йаш,

Эюз йашы дейил, атяш сцзмякдя йанаындан.
Бах, Дягля кюпцклянмиш, щяр дальа додаында
Бир ейля учугдур ки, доьмуш кюнцл ащындан
(Хагани)

Ясрляр бойу фардилли поезийада гясида устасы
кими хатырланан Хаганинин «Мядан хярабярляри»
шериндя мязмунла форма бир-бирини тамамлайыр.
Шаирин нитгиндя сюзляр еля сяслянир ки, хцсуси
интонасийа алтында Мяданин бярбад вязиййяти бцтцн
дящшати иля юзцнц бцрузя верир. Форма вя мязмун
вящдыти тьякья бядии тясвирдя дейил, фялсефи
фикирлярин суюлянилмясиндя дя юзцнц эюстярир.

Щярг ядябиййатында «Азярбайъан сябки»нин
там щякилдя о поезийанын цмуми
ганунауйьунлугларындан тьярид олунмуш щалда
тягдим етмяк дя дцзэцн олмазды. Щярг поезийасында
Азярбайъан шаирляринин поетик ирси щямин
ядябиййатын базасында йаранырды. Щярг
поезийасында мювзуд идея-мювзу аспектляри
Азярбайъан шаирляринин йарадыгылылына да тьдди
тясир эюстярирди.

Биз «Азярбайъан сябки»нин фардилли
поезийада башга сябклярля щямашянэ сяслянн бязи
хцсусиййятлярини Р.Азядянин фикирляри ясасында
эюстярдик. Анъаг бу щямашянэлик бунунла битмир,
охшар хцсусиййятляр кифайят гядяр чохдур. Мясялян,
Тцркцстан сябкиндян данышан сябкщцнаслар
яламьтдар хцсусиййят кими щямин дьврдя шаирлярин
яряб сюзляриндя гачмасыны эюстярирляр. Щямин

дюврдя фяалийят эюстярян Гятран Тябризи дя бу яняняйя риайят етмишдир.

Гятран поезийасы иля о дювр фарс шаирляринин поезийасыны йан-йана гойанда бу гяная эялирик ки, Тцркцстан сябкиндя йазан шаирлярин тяшяббцсццц о да дятяклямишдир, анъаг бир сыра элементляр кяскин сурятдя фярглянир.

Беля ки, фарс шаирляри яряб сюзляри йериня гядим вя орта фарс дилиндя ишлянян сюзляри ишлятдийи шалда, бизим шаирляр тцрк сюзлярини ишлятмишляр.

کسی که مدح تو گوید درم برد بجوال
تا جای سرو باغ بود جای رنگ داغ

(Сянин мядщини дейяни «сзувал» апарды.

Баь сярвинин йери иди «даь» рянэи.)

Бу мисралардакы «сзувал», «даь», «айаь» сюзляри тцрк сюзляридир. Йери эялмишкян гейд едяк ки, тцрк сюзлярини шердя ишлятмяк янянясини Низамидя дя вар:

لاجرم دوغایی خوش

ترکیم را در این حبش نخرند

مخورند

(Тцркъями бу щябшликдя алан йох, довьаны бир йемяк дейя сайан йох) – бурада «довъа» сюзц щеч бир дяйишиклийя уьрамадан ишлянмишдир.

XII ясрядяк фарс поезийасында юзцнягайыдыш просесиндя бир сыра сюзляр гядим вя орта фарс дилиндян эютцрцлдцйц кими, щям дя айры-айры диалектлярдян эютцрцлцрдц. Чцнки йени йарадылан ядяби дил «дяри» дили ясасында йаранырды. Ейни заманда биз мцшашидя едирик ки, щямин дюврдя бир сыра тцрк сюзляри вя тцрк дилляриня мяхсус щякилчиляр («чы» кими) дя фарс ядяби дилиня дахил олмуш вя поезийада бцтцн шаирляр тяряфиндян

ишлядилмишдир. Инди дя ядыби дилдя ишлянян «гачагчы», «тамашачи». «топчи» вя с. кими йцзлярля сюзляр фарс дилиня дяри дилиндян (фарс вя тцрк дилинин синтези олан дилдян) дахил олмуш вя щямин ясрлярдян етибарян фарс дилиндя ишлянмяйя башламышдыр.

Щямин иллярдя фарс ядыби дилиня дахил олан «пярвардизар», «руззар», «щяфте», «щяштад», «новруз» вя с. кими сюзляр дя бизим дия дяри дилиндян кечмишдир.

Тцркцстан сябкинин хцсусийяти дя ондан ибарятдир ки, шаирляр даща чох шифащи халг ядыбийятына мцраьият едиб, орадан эялмя зярби-мясялляр, аталар сюзлярини, мцдрик ифадялари шерляриндя ишлятмишляр. Щцбщясиз, фарс мянщяли шаирляр бунлары фарс фолклорундан, Азярбайъан шаирляри ися тцрк фолклорундан эютцрцрц:

بيادرسد بهر كه بيدادى كرد

Зцлм едян зцлмя дцчар олар (вя йа дилимиздя ишлянян варианты: *зцлм иля абад олан, ахыры виран олар*)

يکياره ز چشم من بيفتادى تو

Бирдяфялик эюзцмдян дцшидцн

Бея мисалларын сайыны артырмаг да олар. Гейд етмяк лазымдыр ки, фарсдилли поезийада бизим шаирляр тяряфиндян бу яняня бу эцнядяк давам едир.

Фарсдилли поезийада шаирляримизин бу янянясиндян данышан Гуламщцсейн Бегдели йазыр: «Бизъя Гятран ясяян азярбайъанъа дцщцнцб, юз фикрини фарс дилиня тярьцмя едиб нязмя чякмишдир» Бу фикря ону да ялавя едя биялярик ки, фарс дилиндя йазан яксяр шаирляримиз бея етмишляр. Шарг поезийасында «Азярбайъан сябки»нин мцщцм хцсусийятляриндян бири дя еля будур.

Фарс шаирляри Саманиляр ва Гязнвиляр сцласясинин башына эялян щадисялярдян, онларын йцрщляриндян бящс едирдилярся, Азярбайъан сябкиндя йазан Гятран Тябризи Азярбайъан яразисиндя олан тарихи щадисялярдян данышырды. Тясадцфи дейил ки, тарихчиляр чох вахт щямин шерляря ясасланараг бир сыра щадисяляря айдынлыг эятирмишляр. Еля сябк мясялясини дя ортайа атанлар бу мювгедян чыхыш едирляр. Беля ки, йенидян ядябийятщцнасларын сябк мясялясиня гайыдаг ва эюряк Ираг сябкнин мащиййятини ва идеялар тутумуну неъя изащ едирляр? Бу барядя Иран алими Щумаюн Фяррух йазыр: "Няваи ясярлярини юйрянрякян бу гянаятя эялмяк олар ки, Хорасан, Ираг ва Щерат цслубларынын гярибля вящдяти йаранмышдыр. Бу цч цслубун вящдяти йарым ясрлик бир вахтда, фикир ва ифадя вящдяти мейдана эятирмишдир ки, сящв олараг ону " щинд цслубу" адландырырлар. Яслиндя бу Исфашан ва йа сяфавиййя сябки адланмалыдыр"

Сябкин бу кими йозумуна бизим етиразымыз йохдур, анъаг бир мясяля Азярбайъан ядябийятщцнаслыы цццн гябул олунмаздыр; беля ки, Иран ядябийятщцнаслары Азярбайъан сябкнин гябул етмир ва буну Ираг сябкнин бир голу щесаб едирляр. Бу щягигятян дя белядирми? Бизим гаршыя гойдуъумуз идея ва мювзуларын типолоэийасы бу мясяляляря айдынлыг эятирмяк цццндцр. Биз щеч эря разылаша билмярик ки, Азярбайъан сябки Ираг сябкнин юццндя якс етдирир. Чцнки Хагани, Низами поезийасында милли щисляря щюрмят вар, бейнялмилялчилик вар, ващид дцнйа мядяниййяти, тцркчцлцк идеясы вар. Ираг сябки ися анти-тцрк мязмунлудур.

Еля ади бир факты нязрядян кечиряк; Фирдовсида Исэяндяр образы тамамиля башга сябкидя ишлянмишдир, о Македонийа щюкмдары Фяликусун оьлу йох, Даранын ювлады кими тягдим едилир. Низамидя ися тарихи реаллыьа садиг галынмышдыр.

Дцнйа ядьябийьатында Низами йеэаня шаирдир ки, ону пейьямбяр сявиййясиня галдырыр. Демяли, Азярбайъан поезийасы сябк вя идея бахымындан тамамиля башга истигамятдя инкишаф едирди. Бу поезийа Фирдовси миллятчилийиндян тямизлянмиш сырф бейнялмилял вя щцманист характер алмышдыр.

Низами поезийасыны Ираг сябкиня баьлайанлар буну ясас тутурлар ки, онун поезийасында пейьямбярлярин тярифи, имамларын мядщи йцксяк сявиййядьдир. Бяли, бу щягигьтдир. Азярбайъан мцтяфяккирляри исламы рядд едиб онун йериндя йени тяклиф вермирдиляр. Онлар бцтцн бяшярийьятин габагьыл фикирляри ясасында дцнйа мяднанийьятинин формалашмасыны истяйирдиляр. Она эюря дя, Азярбайъан сябкинин ясасыны бу факторлар тяшкил едир; щуманизм, бейнялмилялчилик, бяшяри идеялар, бцтцн дцнйа халгларынын мяднанийьятиня щюрмят, дцнйа халгларынын газандыглары наилийьятляр ясасында йени дцнйанын сийаси-мяднани идеолозийьасыны гурмаг. Йени фикирляри бцтцн бяшярийьятин йаратдыьы мяняви сярвятляр, мцдрик дцщцнъяляр ясасында инкишаф етдирмяк, бцтцн халгларын бядии фикирляриня щюрмятля йанашмаг, бцтцн миллятлярин милли щиссиня щюрмят, милли гцрур чярчивьисиндя бяшяри гцруру йаратмаг, вятяни севмяк, зцлмя нифрят, ядаляти ядья байраг етмяк вя с. кими йцксяк бяшяри дуйьулар.

Гейд етдийимиз кими, классик поезийада щинд цслубуну да, хцсуси цслуб кими тягдим едирляр. Бу тясадцфи дейил, ахы Азярбайъан классикляринин дя поезийасында бу цслуб вар. Бу цслуб щансы идеялар тутумуну юзцндя яс етдирир? Мязмун етибариля бу сябк гядим щинд фялсяфясиня яасланыр. Дцнайанын йаранмасына, инсанларын мейдана эялмясиня даир мцхтялиф халгларын юз дини фялсяфяси вар. Щинд дини фялсяфясиндя дейилир ки, инсанлар али варлыбын - кцллцн зярряляридир, йер цзцня сяпялянимшляр. Юлцмдян сонра щямин зярряляр йенидян юз яслиня гайыдыр. Бу фялсяфи консепсийа инсанлара щям цмид верир вя щям дя йцксяк гцрур щисси. Щяр бир инсан дуйур ки, али йаранышдыр. Юлцмц иля щяйатынын гуртармадыбыны саныб юзцндя бир тяскинлик тапыр. Щинд сябкинин бу кими кейфийятляри габагыыл дщщцнъяли инсанлар цчцн фйдалы иди. Она эюря дя ону дцнйада йаймабы мягбул саймышлар вя орта яср Шярг классикляри дя бу консепсийаны ислам дини фялсяфяси иля бирляшдирмяйя ъящд етмишляр. Нятиъядя, йени бир суфи-пантеист дщщцнъя мейдана эялмишдир. Мялум олды кими, сонралар бу дщщцнъяни дя М.Ф.Ахундов юзцнцн "Кямалцддювля мяктублары"нда тянгид етмишдир. Анъаг идея бахымындан бу консепсийа узун бир тарихи дюврдя Азярбайъан тясяввцф мцщакимясиндя олмушдур.

Тябият тясвирляриндя шаирляримиз йерли ъографи щяраити, тябии-иглим щяраитини юндямя эятирмишляр. Она эюря дя Гятранын, Хаганинин, Низаминин вя башга шаирляримизин шерляриндя гейд олунан топонимляр: Тябриз, Эяня, Шамахи, Бярдя, Дярбянд, Ящяр вя с. Азярбайъан ъографийасыны яс етдирир.

Бу мясялядя дя бязи айдынлыглара ещтийаъ вар. Низаминин лексиконунда «ярмян», «чинли» терминляри инди баша дцщдццмцз мянада дейил, XII ясрдя мювъуд олан мяна йцкцндядир. Шаир «ярмян» дейяндя йайлагда йашайан тцркляри, «чинли» дейяндя Орта Асийада йашайан гыпчаг тцрклярини нязрдя тутурду. Она эюря дя онун Ширини щеч дя «ермяни» дейил, «Яфрасийаб няслиндян» олан тцркдцр. Еляъя дя Фяршад щеч дя индики Чиндян олан сяняткар дейилди. Орта Асийадан олан тцрклярдяи иди.

Бцтцн бу мщцакимяляр эюстярир ки, «Азярбайъан сябки» йерли гайнагларла баълы бир сябкдир.

Гейд етмяк лазымдыр ки, башга сябкляр кими, «Азярбайъан сябки» дя даим тябяддцлата, дяйишмяляря, йениляшмяйя, зянэинляшмяйя мяруз галмышдыр. Беля ки, XII ясрдян етибарян фарсдилли поезийада башланан Ираг сябки бир сыра яламятлярини Азярбайъан сябкиня вермякля, онун зянэинляшмясиня мщццм тясир эюстярмишдир. Ираг сябкинин базасында да «Азярбайъан сябки» юз спесификлийини итирмямишдир. Бу сябкин башлыъа яламятляриндя бири дини-фялсәфи бахышларын поезийаа ахыны щесаб олунур. Бу бахышларын юзц беля мязмун, идея бахымдан кяскин сурятдя фярглянир. Азярбайъан сябкиня бу юлкядя йайылмыш дини тяригятлярин идеялары йол тапырды. Г.Кяндли йазыр: «Хагани юз бахышларыны ифадя едян бязи елми дейимляри суфилярдяи, елдяи вя яхилярдяи алса да, бу мяфщумлара юз бахымындан йени биткин мяна вя мащийят верирди. Хагани ъомярдлярә-яхилярә дярин бир щюрмят бясляшмишдир (79, 203).

Гафар-Кяндлинин сющбят ачдыъы «яхилик» XII ясрдя Азярбайъан яразисиндя эениш йайылмыш дини тяригят иди вя бу тяригятин башлыъа хцсусийяти

яхилик-йяни, гардашлыг иди. Щуманизм, инсанярвярлик бу тяригятин ясас девизи иди. Хагани бир яхи кими дейрди:

عادت این داشتیم بطفلی باز که برنجم ولی نرنجانم

(Ушаглыгдан адятим языйят вермяк йох, языйят чакмяк олмушдур)

Юзцнцн йцксяк щуманизми иля Низами дя яхи сайылырды. Хагани, Низами кими дащилярин яхилийи халгын етимадындан, инамындан иряли эялирди вя целуб, сябк кими поезийада тягъяссцм олунмушду. Бу барядя Г.Кяндли йазыр: «Шаирин бу фикри интибашы юз кюкцнц халг щяйаты, халг фялсяфясиндяняхиликдяня, тясяввцфцн яхлаги гайяляриндяня, сцдури-исламын ямяли вя яхлаги бахышларындан, Шярг фялсяфясиндяня, щикмяти-ишрагдан алырды. Щямин интибашдаки бу хцсусийятляр – бу дювр хцсусийят шаирин долашдыы иътимаи-игтисади шяраитдяня, фялсяфи фикир ахынларындан, ъоърафи мцщитдяня, халгын мядяни, етигад вя инамындан иряли эялян бир щал иди».

Щягигятян дя шаирлярин дцщцнъяси «ъоърафи мцщитля», мянсуб олдулары халгларын «яхлагы», «мядяни» хцсусийятляри, «щяйат тярзи» иля сых баълыдыр. Еля мювъуд «Азярбайъан сябкинин» типолозийасыны да бу амилляр мцяййян едир.

XII ясрдян етибарян Азярбайъан яразисиндяняхиликдяня башга щцруфилик, шафеилик вя с. тяригятляри мейдана эялмишдир.

Бир сыра мязщябляр сырасына бу дюврдя Азярбайъанда йайылан щярякат кими *исмаиллийяни* дя эюстярирляр. Анъаг М.Я.Рясулзадя Азярбайъан шаирляринин йарадыгылыында буну инкар едир: «Низами фарсъа йазса да, дуйъу вя щцуру фарслыгдан узагдыр. Бу узаглыы онун заманында олдугъа гцввятли

олмуш исмаилийя мязщябиня гаршы эизлятмядйи
дцшмянчилик вя нифряти дя эюстярир. Мясяляйя вагиф
оланлар билирляр ки, сыраларында Щясян Сяббаш
кими горхулу террорчулар йетишяряк хилафятя гаршы
шиддятли мцбаризя апаран бу щярякат гядим
фарслыбын ислама гаршы мцхалифятинин бир ифадяси
иди. Яряб хилафяти иля тцрк султанлыбына мяцкям
дцшмянчилик едян бу «иранлы» мязщябинин ады
Низаминин дилиндя сующдцр».

Гылынгъла вурасан бойнуму эяр сян,
Сясими чыхармарам, гурбанынам мян.
Сяня севэилим, мян Исмаилям,
Суюлярямся йалан – исмаилийям.

Эятирилян бу фикирлярдян айдын эюрцнцр ки,
защери щящятдян охшар цслублар мащийят етибариля
бир-бириндян кяскин сурятдя фярглянир. Еля
Азярбайъан сябкинин мащийяти, фяргли щящятляри дя
бунунла ифадя олунур.

Азярбайъан шаирляринин поезийасында щям дя
бир сыра башга фялсяфи мейлляр юзцнц эюстярир.
Мясялян, Шищабяддин Сцщрявярдинин поезийасында,
фялсяфи трактатларында *ишрагилик* варды вя бунун
юзцнямяхсус кейфийятляри вар иди. Бу фялсяфи
щяряйанын баниси дя Сцщрявярди иди. Онун фялсяфи
бахышларында гядим Азярбайъан дини-фялсяфи
дцнйаэюрцщц иля, ислам фялсяфяси бирляширди.

Щятта Азярбайъанда дейил, Йахын вя Орта
Шяргин башга йерляриндя беля мейдана эялян фялсяфи
дцщцнщяляр, бизим шаир-философларын бядии-елми
тяфяккцрцндя йени чаларларла якс олунуб, юз
ифадясини тапырды. «Азярбайъанда мцтярягги фялсяфи
фикирляр дини елмлярля гызыын мцбаризя щяраитиндя
инкишаф етмищдир».

Шаир философларымыз щямищя чалышмышлар ки, мейдана эятирдикляри дини-фялсяфи дцнйаэюрцщ елми тяфяккцрцн сцзэъиндян кечирсинляр. Бу хцсусийят дя «Азярбайъан сябки»нин ясас яламатляриндян биридир. Бу мянада, Нясиряддин Туси йаздыьы рцбаилярин бириндя дейир:

Мярифят йолунда ат чапдыг щяр ан,
Арифляр йанында тутдугса мякан.
Эюзцндын пярдяни галдыран кими,
Билдик ки, щеч бир шей билмирик аман!

Буюцк алим-философ елмин лазыми сывийядя инкишаф етмядийиндян данышыр вя елмин васитясила чох суаллара ъавабын тапылаъаъыны гейд едир. Елми дцнйаэюрцщя, «аьылын цстцнлцйцня» хцсуси ящямийят верян фялсяфи ъярйанлардан бири дя щцруфилик иди. «Нясими дюврцнды щцруфилик бир мясляк, ягидя дцнйаэюрцщ кими йайылмышдыр. Инсана йени мцнасибят, йени инсан анлайышы онун ясасында дурурду, юз кюкц иля халга баьлы олан бу тяригят халгын рущуну, иътимаи-сийаси эюрцщлярини, щяйата мцнасибятини якс етдирирди. Щцруфилийин йарадыгысы Фязлуллащ Няими, бешийи Азярбайъан иди».

Азярбайъанда йараныб сонра бцтцн Шяргя, Щиндистана йайылан фялсяфи дцщцнъя йерли иътимаи-сийаси дцнйаэюрцщцн чаларларыны юзцнды якс етдирирди. Тябии ки, бу фялсяфи дцщцнъя бир сыра иътимаи, мяняви проблемляря еля йцксяк сывийядя айдынлыг эятирирди ки, щятта, Щиндистан кими мцряккяб, рянэарянэ дини-фялсяфи дцнйаэюрцщляря малик бир юлкядя тяригят кими формалашырды. (Азярбайъанда ясасы гойулмуш бир сыра дини тяригятлярин идеялары сонра Щиндистанда эениш йайылмышдыр; буна тякъя зярдцштилик йох,

щям дя сяфявиййя, щцруфилик дя дахилдир.) Инди дя бу фялсяфи фикирляр инсан мянвявиййатыны юйрянмяк бахымындан чох буюцк ящямиййят кясб едир.

Щцбщясиз щцруфи шаирляримиз юз фикирлярини тцрк дилиндя дедийи кими, яряб-фарс дилиндя дя дейирдиляр ки, бу дил васитясиля идейалары эениш яразидя йайылсын. Она эюря дя Шярг поезийасында Азярбайган сябкинин йени мязмуну мейдана эялирди.

«XII ясрдян етибарян суфи тяригятляри ичярисиндя «Сяфявиййя» Азярбайганын иътимаи-сийаси щяйатында вя фялсяфи-ядяби фикир тарихиндя мщцм рол ойнамышдыр. Юз дюврц цццн бир сыра габагыл ъящятляри олан «Сяфявиййя» Азярбайганда бир нечя йццилликлярдян бяри щакимиййят сцрян эялмя тайфаларын аьалыьына сон гойараг юлкянин вящдяти вя истиглалиййяти уьрунда эярэин мцбаризя апармышдыр, «Сяфявиййя»йя о гядяр дя йахшы мцнасибят бяслямйяан Иран тядгигатчылары беля бу щягигяти инкар етмирляр».

Азярбайган сябкиндя «Сяфявиййя» мейллярини Шейх Сядряддин Ярдябили, Шащ Гасим Январ, Шащ Исмайыл Хятаи юз поезийасында давам вя инкишаф етдирмишдир. Шащ Гасым Январ рцбаисиндя дейир:

Бу ъанла бу ъащан, бу алям бизик
Дцнйаны рювщян, щян едян бизик
Дирилян заманда няфясимизля,
Билирсян дирилдян няфяс, дям бизик.

Поезийада «Сяфявиййя» мейлляри XVII ясрядяк давам етмишдир. Сяфяви шащы Тящмасибин вахтынды артыг бу тяригят юзццн мцхалифятчилийини там итирдикдян сонра йаваш-йаваш унудулду. Аньаг бу тяригятдян доьан яхилик мейли вар иди, «Бу мейлин эцьлц нцмайяндяляриндян бири Саиб Тябризи иди».

Саиб Тябризини фарс поезийасында «щинд сябки»нин буюцк нцмайяндяси щесаб едирляр. Анъаг шаир илк нювбядя азярбайъанлы иди вя Азярбайъан дилиндя дя шерляр йазырды. Яэяр онун поезийасында «щинд сябки» иля баълы мейлляр варса бу о демяк дейил ки, шаир Азярбайъан сябкиндян узаг иди. Йери эялмишкян гейд едяк ки, еля Саиб Тябризи дя дахил олмагла XVI ясрдян етибарян башланан йени цслубу бир сыра фарс алимляри «тянязцл» кими гиймятляндирир вя бу дюврдян етибарян фарс шеринин ашаъы дщдщдщдщ эюстярирляр. Яслиндя, онлар тамамиля шаглыдырлар. Сяфявилияр сцлалясинин щакимийятя эялмяси иля «Азярбайъан сябки» юзцнцн йцксяк зирвясиня гядям гойду. Азярбайъанчылыг бцтцн Йахын Щяргдя Щаш Исмайыл Хятаинин тящяббцсц иля «бирлящдириъи фактора» чеврилди. Бцтцн Йахын вя Орта Асияа гызылбашлар байраъы алтында бирлящдирилиб Азярбайъан милли идеолоэийасы иля тярбийялянмяйя башладылар. Ябди бйя кими фарс шаирляри дя щямин «азярбайъанчылыъа» юз рьябятини билдирди.(121)

Фарслар еля буна эюря дя поезийаларынын тянязцлцндян данышырлар. Щалбуки, Ябди бйя Щирази щямин дюврдя «Хямся» йазырды.(121) Епик ясярляр йазмаг XVII ясрдян фарсдилли поезийада йенидян вщят тапды. Бу ясрдян етибарян Ябди бйяин симасында «Хямся» йазылмасы нядянся тянязцл адланыр. Бялкя она эюря ки, ясярляр Сяфяви сарайында йазылыб щямин сцлалянин нцмайяндяляриня итщяф олунурду.

Еля бу фактын юзц эюстярир ки, ядяби целубларын мейары фарс ядябийятщцнаслыъында там дягиглийи иля эютцрцлмямищдир. Беля ки, мясяляйя тарихи аспектдян йанашыб Саманиляр дюврцнц фарс дилиня вя

мяданиййятиня гайыдыш дюврц кими гиймятляндириян
Иран лимляри, нядяня Сяфявиляр дюврцнц
«азярбайъанчылыбын» тьякамцлц кими
гиймятляндирмямишляр. Яксиня, бу дюврдяки
шаирляри «фикир гарышыглыбында»
эцнашландырырлар вя шерляринин щинд сябкиндя
йазылдыбыны иддиа едирляр. Бу сябкин башлыгъа
хцсусиййяти кими «фикир долашыглыбыны»,
«мцяммалары» эюстярирляр. Саиби, Фцзулини дя бу
сябкя аид едирляр.

Фцзули кими дащи шаирин поетик
дцщцнъялярини «мцямма» адландырмаг эцнашдыр.
Чцнки шаирин ишлятдийи мяъазлары ачмаг охуъуда
бядии зювг йарадыр. Шаирин фикирлярини «долашыг»,
«баша дцщцлмяз сюз йыьнаы» саймаг садягъа олараг
поезийаны лазымынъа баша дцщмямякдир.

Яввялдя дя гейд етдийимиз кими, сябкляр тарихи
щадисялярля баьлы просесдир. Бу мянада Азярбайъан
сябкинин ян йцксяк инкишаф дюврцнц шятта
Сяфявилярдян дя яввяля – Аьгойунлу вя Гарагойунлу
дювлятлярин мейдана эялмяси иля ялагялядирмяк
лазымдыр. Мящз бу дювлятляр Азярбайъан милли
мяданиййятинин инкишафына хцсуси гайыы
эюстярмишляр. Сяфяви дювляти дя онларын йаратдыбы
елми-техники-мядани базада йаранмышдыр. Бир нювц
онларын башладыбы буюцк иши Сяфявиляр
тамамладылар.

Şərq ədəbiyyatda səbklər adətən bu kontekstdə
götürülür:

Samani səbkini Xorasan səbki ilə eyniləşdirənlər
var, əslində isə bunlar arasında fərqlər var. Səbkinin
əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

– tarixilik

- pəhləvanlıq,
- qəhrəmanlıq
- fars mədəniyyətinin təbliği;
- keçmiş Əhəməni və Sasani mədəniyyətinin bərpası meylləri.
- yeni yaradılmış ədəbi dil olan dəri dilində əsərlər yazmaq.
- ərəb dilinə və onun mədəniyyətinə ögəy münasibət.
- xalq dastanlarını, nağıllarının yazılı ədəbiyyatda gətirilməsi.

Türküstan səbki (Qəznəvi və Qaraxani sarayının şairləri bu səbkədə yazırdı).

- uyğur terklərinin yaratdığı Qaraxani dövlətinin ideologiyasının təbliği
- türk dilində şeirlər yazmaq (Yusif Xas Hacib, Mahmud Kaşğari)
- ürkçülüyn təbliği.
- lüğətçilin ədəbi kontekstdə verilməsi.
- türk tarixinin təbliği
- türk mifologiyasının təbliği
- türk atalar söləri və zərbi məsəllərinin bədii yaradıcılığa gətirilməsi.
- oğuznamələrin yaradılması.
- qıpçaq türklərinin tarixi və qəhrəmanlığı ilə bağlı dastanlar yaratmaq.

Xorasan səbki. Bu səbki Samani səbki ilə eyniləşdirənlər bir çox xüsusiyyətləri yaddan çıxarırlar. Həmin xüsusiyyətlər Xorasan səbki üçün olduqca xarakterikdir:

- realizmə meyl
- Orta Asiya reallıqlarının ədəbiyyata gətirilməsi
- Qəznəvilər dövlətinin maraqlarını nəzərə almaq.

- Milli ayrışmışlıkdən uzaq yeni mədəniyyət formalaşdırmaq.
- Dini qaynaqlara meyl etmə.
- Yeni fikrin alqışlanması.
- Fəlsəfəyə meyl
- dil sadəliyi;
- sadə məcazlardan istifadə olunur;
- məzmun etibarilə əsasən şahlar tərənnüm olunur, təbiətin geniş təsviri verilir.

Bu səbkdə Samani və Qəznəvi dövründə yaşamış şairlər yazmışdır. Onlardan Rudəki, Firdovsi, Şəhid Bəlxi, Dəqiqi, Fərruxi Sistani, Ünsüri, Mənuçehri Damğani, Nasir Xosrov və s. şairlər yazmışdır.

İraq səbki.

- sifizmin inkişaf etdirilməsi.
- islam fəlsəfəsi ilə digər fəlsəfələrin sintezi.
- Yerli mədəniyyətlə ərəb mədəniyyətinin qovuşdurulması.
- Quran ayələrinə isnad.
- Peyqəmbər hədislərinə isnad.
- imamların hikmətlərinə ehtiram və onların təbliği.
- Naturalizm (təbii təsvirlər)
- Simvolizm (mistisizmə meyl)
- Sentimentalizm (hissiyata üstünlük)
- Məcəzlərdən geniş istifadə olunur;
- ərəb sözləri və tərkibləri çox olur;
- əxlaqi-nəsihətəməz fikirlər, kəlamlar üstünlük təşkil edir.

Bu səbkdə XIII-XVI əsr şairləri yazmışdır. Onlardan Əbülfərəc Rəvəni, Seyid Həsən Qəzvini, Cəmaləddin İsfahani, Kəmaləddin İsfahani, Sədi, İraqi, Hafiz, Səani, Əttar, Rumi və s.

Tədqiqatçıların bəzisi Xorasan səbkinin aradan çıxmasını və İraq səbkinin meydana gəlməsini monqol hücumu ilə əlaqələndirir. Çünki XIII əsrin əvvəllərində monqolların Xorasana hücumu nəticəsində İranın iqtisadiyyatına, əkinçiliyinə, mədəniyyətinə ciddi zərbə dəydi.

Nəticədə, xalqın dincliyə, sabitliyə, əmniyyətə ehtiyacı yarandı. Həmin dövr monqolların vəhşiliyini bir çox mütəfəkkirlər qəzavü-qədar - alın yazısı hesab etdilər. Yazıçılar, ədiblər, alimlər yavaş-yavaş daxili aləmlərinə üz tutdular, puç dünyanı əldən buraxıb mənəvi və axirət məsələlərinə önəm verdilər. Bütün bunlar təsəvvüfün yayılmasına səbəb oldu, Xorasan sufilərini əqidəsi möhkəmləndi. Şeirdə də bir mədhiyyə qəlibi olan qəsidənin zahiri söz təmtərağı yavaş-yavaş rəvnəqdən düşdü, öz yerini ürfana, təsəvvüfə, qəzələ verdi. Çünki şairlər mədhə layiq bir şəxs görmürdü, hətta Sədi bir qəsidəsində şahı mədh etmək yerinə ona nəsihət vermişdir.

Səlcuqilər dövründə İranda yayılmış ürfan bu dövrdə özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Əvvəlki sufianə düşüncələr qüvvələndi, təsəvvüfə maraq hədsiz dərəcədə artdı. Şeirdə Sənai ürfana bir qapı açdı və ürfani şeir bu əsrdə sürətlə inkişaf etdi. Asimani məşuqə tədricən yer məşuqəsinin yerini tutdu. Təmtəraqılı söz və zahiri bərbəzək əlamətlərinin yerini məna və daxili aləm məsələləri fəth etdi. Qəzəl janrında dərin mənalı ürfani şeirlər yaranmağa başladı.

Bu dövrdə ürfani və islami maarif ideyalarına dərin diqqət yaranmışdı. Şeirdə Xaqani, Nizami, Sənai daha çox bu məsələlərə diqqət yetirmişdir. Nəticədə, XIII əsrdə dini etiqada, islam maarifinə və s. diqqət öz zirvəsinə çatdı və Mövlana da XIII əsrdə ən böyük islam bilicisi oldu. Beləliklə, nəhayətdə şairlərin daxili dünyaya, sufiliyə, ürfana üz tutmaları şeirdə İraq səbkini yaratdı. İraq səbkində

yazan şairlər Mərkəzi İranda (Ərak, Şiraz, İsfahan, Kaşan və s.) yaşadıkları üçün bu səbk belə adlandırılmışdır. İraq səbkinin zirvəsi XII - XIII əsrlərdir. Fars şərinə İraq səbki hələ XVIII əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Şairlər bu səbk formalaşana qədər İraq və Hind səbkləri arasında ortaq xüsusiyyətlərə malik səbki-həqiqidə də yazırdılar. Ancaq o səbkdə yazan şairlərin şerləri heç də XII – XIII əsr poeziyası qədər lətif, zərif və möhtəşəm deyildi.

İraq səbkinin xüsusiyyətləri də diqqətəlayiqdir. Belə ki, o, dil baxımından Xorasan dilinin çərçivəsini qorumaqla bərabər yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır. Xalq dili ilə ünsiyyətdə olmuş, köhnə sözlərin yerinə xalq arasında işlənən ərəb sözlərini qəbul etmişdir. Dilçilik baxımından da dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, İraq səbkində olan şairlərin dilində yeni söz və ifadələrlə, qədim Xorasan ləhcəsinin söz və tərkibləri vardı.

Fikir səviyyəsi baxımından da İraq səbki aşiqanə, sufianə və arifanədir. Orada zehni məsələlərə daha artıq diqqət yetirilmişdir. Onun fikir çərçivəsini belə cızmaq olar: eşqə sitayiş, mübaliğə, ürfana rəvac verilməsi, poetik düşüncə, qəmginlik, fəraq, məqsədyönlülük, zehniyyət və yaxud daxili dünyaya diqqət, islam maarifinə həvəs, qəzavü-qədər, zəiflik, məşuqun məqamının ucalığı, elmilik. Ədəbi baxımdan da qəzəl qəlibləri bu dövrlərdə formalaşmışdır. Bu dövrün qəzəlində poetika da güclü idi və həmin poetik xüsusiyyətlər heç də Xorasan səbkinin xüsusiyyətləri ilə eyniləşdirilə bilməz. Qeyd etdiyimiz həmin üç prinsipdən çıxış etdikdə Mövlananın səbki daha möhtəşəm görünür.

İsfahan səbki. Bu səbki Hind səbki ilə eyniləşdirirlər, əslində isə bunlar fərqlidir və onun əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Səfəvilərin dövlə ideologiyasının təbliqi.
- Dində yeni məzhəmin formalaşması.
- Elmə, mədəniyyətə qiymət vermə.

- Dövlət siyasətinin təbliği
- Xalq şəri ilə divan ədəbiyyatının sintezi.

Hind səbki

- Əkbər şahın dövlət ideologiyasının təbliği.
- Qədim hind fəlsəfəsi ilə islamı sintez etmə.
- “dini ilahi” konsepsiyasının təbliği
- Dünyada məşhur şairlərin hinsitana dəvət alması (Azərbaycanlı şairlər: Saib, Məsihi, Cuya Təbrizi, Mirzə Həsən bəy Rəfi, Əbu Talib Kəlim, Fərii Təbrizi, Məlikiyi Qəzvini, Lütfi Təbrizi)
- Məzmununda bədiilik
- Şərdə yenilik
- İmpressionizm (dekatənçili: fərdi zövq və idrak)
- İncə ifadələrin bədii şəkildə verilməsi.
- Dil sadəliyi
- Yeni sözlər.
- Epitetlərdən məəcəzlərdən geniş istifadə.
- Forma və məzmun gözəlliyi
- Fikrin atalar sözləri ilə izahı.
- Bənzətmələrdən geniş istifadə.
- İsrarül-məsəllərdən geniş istifadə (birinci misradakı fikrin ikinci misrada təsdiqi)
- Məcəzlərdən geniş istifadə;
- Mürəkkəb mənalar, dərin fikirlər.

XVII-XVIII əsrlərdə olmuş və bu səbki bir çoxları İsfəhan səbki ilə eyniləşdirirlər, ancaq fərqləri var. Bu səbkin dahi nümayəndələri bunlardır: Kəlim Kaşani, Nəsiri Nişapuri, Orfi Şirazi, Bidel, Saib Təbrizi, Qəni Kəşmiri, Vəhid Qəzvini, Taleb Amili və s. Füzuli bir çox şerlərini bu səbkdə yazmışdır.

Azərbaycan səbki.

- Azərbaycan milli varlığının ifadəsi.
- мювзуларын сечиминдя;
- мювзуларын ишляння принципляриндя;

- етик вя естетик дцщцнъядя;
- тябият тясвирляриндя;
- тарихи-сийаси шахсийятляря мцнасибятдя;
- бядии тяфяккцрцн юзцнмяхсуслуьунда;
- милли мяишат амилляриндя;
- йерли яхлаги-тярбийяви мясяляляриндя;
- йерли фялсяфи-дини дцщцнъядя;
- поетик фикирлярин ифадясиндя;
- тцркчцлцк вя азярбайъанчылыг идеяларында;
- инсанын «дахили аляминин» тясвирендя цмумтцрк милли мянявийятындан чыхыш етмякдя;
- фялсяфи фикирлярдя мифик дцщцнъямиздян чыхышларда
 - идея бахымындан Азярбайъанын милли марагларына хидмят етмяк;
 - мювзу сечимендя азярбайъанлынын етик дцщцнъясини вя естетик зювгцнц нязря алмаг;
 - щяйатын реаллыгларыны нязря алмаг вя тарихи контекстдя щадисяляри тясвир етмяк;
 - Азярбайъан шифащи халг ядябийятындан щяртяряфли бящрялянмяк (тцрк аталар сюзляри, зярби-мясяллярдян истифадя);
 - бядии тясвир вя ифадя васитяляриндя Азярбайъан шифащи халг ядябийятынын имканларындан истифадя етмяк;
 - сурятлярин давранышында тцрк милли мяишятинин, яхлагынын, дцнйяэюрцщцнцн нязря алынмасы;
 - шер формаларынын; жанрларынын, вязнляринин Шярг гайнагларындан эютцрмякля мязмуна азярбайъанчылыг, тцркчцлцк рушу вермяк;
 - мювзулары дцнйя вя Шярг ядябийятындан эютцрмякля онлары тцркцн зювгцня цйбун фомада

ишлямяк вя образларын характериня тцрк характери,
тцрк яхлагы вя дцнйяэюрцщц вермяк;

- яряб-фарс дилляриндя йаздыглары ясярлярдя тцрк
сюзляринин ишлядилмяси вя тцрк аталар сюзляринин
щярфи тярцьмядя верилмяси;

- дил саялийи вя фялсяфи фикирлярин
ифадясиндя Азярбайъан фялсяфи дцщцнъясининин
ясас эютцрцлмяси;

- щадисялярин цьографийасына Азярбайъаны да
дахил етмяк вя с.

Məşrutə səbki.

- maarifçilin təbliği
- köhnəliyin tənqidi.
- Yeni elmi-texniki tərəqqinin təbliği.
- Avropa mədəniyyətinə rəğbət.
- Tarixi nailiyyətlərin işıqlandırılması.
- Yeni elmi kəşflərin alqışlanması.
- Satirik şeirlər.
- Tərđiyəvi, nəsihətamiz əsərlər.
- Yeni ədəbi janrlar yaratmaq
- klassik ədəbi janrlardan imtina etməyə çağırış
- islami ədət-ənələrin tənqidi.
- Realizm
- Tənqidi realizm.
- Romantizm. (mühafizəkar və mütərəqqi)
- Divan yaradıcılığında “elmi” janrına xüsusi əhəmiyyət
- Satirik şeirin tənqid hədəflərinə: geriliyin, xurafatın, savadsızlığın daxil edilməsi.
- Yeni məzmununda elmi-fəlsəfi traktatların yaradılması.
- inqilabi-dekokrat ədəbiyyat
- məişətdə, adət-ənələrdə yeniliyə çağırış

- satirik şerin yeni məzmunu və forması.(Sabirano şerlər)
- mətbuat ədəbiyyatının formalaşması.
- inqilabi-siyasi motivlərin güclənməsi.
- sosializm-realizm ədəbi cərəyanının formalaşması.
- ədəbi mövzulara Avropadan gəlmə mövzuların daxil edilməsi.
- ədəbi dilə Avropa sözlərinin nüfuzu.
- ədəbi mövzuların həm də Avropa ədəbiyyatından götürülməsi.
- Şərqi dahilərinin yeni məzmununda təqdimi
- Şərqi məşhur mövzuların yeni məzmununda işlənməsi.
- Mövcud siyasi rejimin maraqlarını nəzər almaq.

İslami səbk.

- 1979-cu il İranda islam inqilabının qələbəsi ilə bağlı ideyalar.
- islam inqilabının elmi cəhətdən əsaslandırılması.
- islam inqilabının liderlərinin vəsfi
- formaca müxtəlif məzmunca islami ruhda əsərlər yazmaq.
- Cəmiyyətdə olan neqativ halların islami qaydaların unudulması ilə əlaqələndirmək.
- İslam inqilabının yayılması ideyaları.
- Müsəlman müqəddəslərinə şerlər həsr etmək.
- Şəriət qaydalarının dəyişilməzliyini iddia etmək.
- İslami hərəkata siyasi məzmun vermək.

Сяфявильяр джувлятинин пайтахты Исфашана кючрцляндян сонра джувлят идарячилийиндя Азярбайъан дили юз мювгейини тядриъян итирди, анъаг поезийанын азярбайъанлашма просеси башламышды. Надир шашын (1732-1747) шакимийятиндя сонра Азярбайъан яразиляриндя ханлыглар мейдана эялди. Бу ханлыглары сонра Гаъарильяр Иран тахты ятрафында

бирляшдирмайя сйя эюстярсяляр дя, буна наил ола билмядиляр. Нятыгядя, 1814-ъц илдян етибарян Азярбайъан торпаглары икийя парчаланды. Рус империйасы тяркибиня кечян шимали Азярбайъанда «Азярбайъан сябки» тамамиля азярбайъанлашыб фарс дилини бир форма кими тамам итирди. Ара-сыра М.Бакыхановун, М.И.Вазещин, М.Ф.Ахундовун йарадыгылыында юзцнц бцрузя верся дя поезийада апарыгы мювгейини тамамиля итирди. Ёянуби Азярбайъанда ися щяля дя давам едян бу яняня XX ясрдя Шящрийар йарадыгылыы иля йцксяк зирвяйя чатды.

Она эюря дя, XIX ясрдян бяри фарсдилли поезийадакы «Азярбайъан сябки»ндян данышанда йалныз ёянуби Азярбайъан шаирляри нязрдя тутулур.

XI ясрдян етибарян фарсдилли поезийада мювбуд «Азярбайъан сябки»нин кечдийи тарихи мярщяляляря нязяр саланда бир даща ямин олуруг ки, бу цслуб бир фактор кими йаранмыш, инкишаф етмищ, юз инкишафынын ян йцксяк зирвясиня чатараг мязмун бахымындан азярбайъанчылыы ифадя етмякля йанашы, щям дя форма бахымындан азярбайъанлашмышдыр. Йяни иллярдян бяри юзцнямяхус етик, естетик янянялярля инкишаф едян «Азярбайъан сябки» щямин кейфийятляри йени яламятлярля зянэинлящдириб щям форма, щям дя мязмунъа там мцстягилляшмищ вя халгымызын бядии дщщнъясинин ифадя васитясиня чеврилмищдир.

Беяликля, Азярбайъан сябкинин инкишаф тарихини щансы дюрляря бюлмяк олар? Апарылмыш тядгигат нятыгясиндя бу гянаят эялмяк олар ки, X-XII ясрляр «Азярбайъан сябки» юзцнц илкин мярщялясини кечмищдир. Бу мярщялядя «Азярбайъан сябки» йараныб, мцяййян хцсусийятлярля инкишаф етмяйя

башламышдыр. Бу хцсусийятляр ашабыдакы формаларда юзцнц эюстярир:

- мювзуларын сечиминдя;
 - мювзуларын ишлянмя принципляриндя;
 - етик вя естетик дцщцнъядя;
 - тябият тясвирляриндя;
 - тарихи-сийаси шахсийятляря мцнасибятдя;
 - бядии тяфяккцрцн юзцнмяхсуслуьунда;
 - милли мяишят амилляриндя;
 - йерли яхлагы-тярбийяви мясяляляриндя;
 - йерли фяляфи-дини дцщцнъядя;
 - поетик фикирлярин ифадясиндя;
 - тцркчцлцк вя азербайъанчылыг идеяларында;
 - инсанын «дахили аляминин» тясвириндя
- цмумтцрк милли мянявийятындан чыхыш етмякдя;
- фяляфи фикирлярдя мифик дцщцнъямиздян чыхышларда
 - идея бахымындан Азербайъанын милли марагларына хидмят етмяк;
 - мювзу сечиминдя азербайъанлынын етик дцщцнъясини вя естетик зювгцнц нязря алмаг;
 - щяйатын реаллыгларыны нязря алмаг вя тарихи контекстдя щадисяляри тясвир етмяк;
 - Азербайъан шифащи халг ядябийятындан щяртяряфли бящрялямяк (тцрк аталар сюзляри, зярби-мясяллярдян истифадя);
 - бядии тясвир вя ифадя васитяляриндя Азербайъан шифащи халг ядябийятынын имканларындан истифадя етмяк;
 - сурятлярин давранышында тцрк милли мяишятинин, яхлагынын, дцнйаэюрцщцнцн нязря алынмасы;

- шер формаларынын; жанрларынын, вязнляринин Шярг гайнагларындан эютцрмякля мязмуна азярбайъанчылыг, тцркчцлцк рушу вермяк;

- мявзулары дцнйа вя Шярг ядыбиййатындан эютцрмякля онлары тцркцн зювгцня цйбун фомада ишлямяк вя образларын характериня тцрк характери, тцрк яхлагы вя дцнйаэюрцщцц вермяк;

- яряб-фарс дилляриндя йаздыглары ясярлярдя тцрк сюзляринин ишлядилмяси вя тцрк аталар сюзляринин щярфи тярьцмядя верилмяси;

- дил садылийи вя фялсяфи фикирлярин ифадясиндя Азярбайъан фялсяфи дцщцнъясининин ясас эютцрцлмяси;

- щадисялярин ъографийасына Азярбайъаны да дахил етмяк вя с.

«Азярбайъан сябкин»дя персонажлар юз яхлагы кейфийятляриня эюря йерли мяищят нормаларындан чыхыш едирляр. Ширин гялбини Хосрова вермищдир, Фярщад ня гядяр щцнлярли, ъасарятли олса да гялбинин, щиссяляринин позулмасына разы олмур. Фярщады мятябяр, севян бир инсан кими гябул едир, анъаг она кюнцл вермир. Бу тцрк дцнйаэюрцщцндян иряли эялирди.

Тцрк естетик дцщцнъяси дя башга халгларын естетик дцщцнъясиндян фярглярин. Азярбайъан сябкиндя йазан шаирлярин гяляминдя эюзяля верилян ъизэиляр тцркляря мяхсус эюзялликлярдир. Низами бюйцк ифтихар щисси иля гыпчаг эюзялиндян данышыр. Фарсларын гяляминдя бу гцрур эюрцнмцр. Азярбайъан шаирляри эюзялин тясвириндя бядян гурулушунун мцтянасиблийиня хцсуси ящямийят верирляр. Бу факты онунла ялагяландирмяк олар ки, тцрк гызлары тябиятин гойнунда йашайармыш, ат чапыб, ов овламышлар. Она эюря дя, «тцркзадя»лярдя

мцтянасиб бядян формалашырды вя тцрк естетик дцщцнъясиндя бу факт юзцня эениш йер ачмышдыр. Бу фикрля етираз етмяк олмаз: факт фактлыбында галыр.

Йерли мяишят, адят-яняня, мярасим тясвирляриндя дя ъидди фярглярин олдуьуну эюрцрцк. Хагани шявясля Новруз байрамындан данышыр, онун гейд олунмасыны сябирсизликля эюзлядийини гейд едир.(19, 194)

Йерли дини-фялсяфи дцщцнъянин бир сыра спесифик хцсусийятляриндя данышдыг. Дейилянляря ону да ялавя едяк ки, Азярбайъан яразисиндя ейни вахта христианлыг, ислам, атяшпярястлик, йящуди дини олмушду. Бу фактлар поезийада юз яксини тапырды. Хагани «щябсийя»синдя бцтцн бу динляря юз мцнасибятини билдирир, сямави динляр кими щамысына рябятини билдирир. Фарс шеринин нцмайяндяляри ися гейри-мцсялманлары кафир адландырыр, онлара гаршы хцсуси рябят эюстярмир.

«Азярбайъан сябки»ндяки тарихилик, ъоьрафи мцщит, тяригят мясяляляри, фялсяфи бахышлардакы йерли мифик дцщцнъя дя сяъийяви хцсусийятлярдяндир.

«Азярбайъан сябки»нин сонракы дюврц XIII-XV ясрлярдир. XIII ясрдян етибарян шаирляримиз ейни заманда щям фарс, щям дя тцрк дилиндя шерляр йазмаъа башладылар.

Бу о деляк иди ки, тядриъян Азярбайъан сябки щям мязмун, щям формаъа тцркляширди. Охуьу аудиторийасыны нязяря алараг шаирляримиз яряб, фарс дилиндя дя шерляр йазырды.

Етираф етмяк лазымдыр ки, XIII ясрдян етибарян тцрк шеринин инкишафында мараглы олан Елханиляр, Теймуриляр кими эщълц дювлятляр дя вар иди. Истяристямяз бу гцввяляр дя Азярбайъан сябкиня хцсуси чаларлар верирди. Ян башлыъасы о иди ки, артыг

шермизин гящряманы Хосров, Бящрам йох, тцрк хаганлары олурду. Сюзцн ясил мянасында, милли ойаныш биринги нювбядя ядыбийятдакы милли гайнагларын эцълянмяси иля мцшайят олунурду. XV ясрдя Азярбайъан яразисиндя Аьгойунлу вя Гарагойунлу дювлятлярин апардыгы сийасят милли шцурун там формалашмасына тьякан верди. Артыг фарс дилиндя йазылан шерлярдя милли чаларлар габарыг шыкилдя юзцнц бцрузя верирди. Щятта, фялсѣфи дцщцнъя йерли менталитетя ясасланырды. XII ясрдян бяри мювъуд олан «Сяфявийя» тьяригяти ятрафында бирляшянляр поезийада юз тьяблиьатыны эенишляндирди, нятьгядя, Сяфявиляри щакимийятя эятирди.

Яслиндя беля бир мягсяди щцруфиляр, бякташиляр вя с. дя гаршыларына мягсяд гоймушлар, анъаг гызылбашларын «сяфявийя» тьяригяти галиб чыхды. Онларын иряли сцрдцц идеялар няинки тцрк шериндя, щятта Шярг шериндя сийаси мягсядя чеврилди.

Беля ки, Азярбайъан сябкени тьякъя азярбайъанлы шаирляря аид етмяк олмаз. Бу цслуб Азярбайъанда йашайыб, азярбайъанчылыьа хидмят едян шаирляря дя аид едилер. Атабейляр сарайында йашайан, ясли Орта Асийадан олан Ясиряддин Яхсикяти дя, Сяфявиляр сарайында йашайан, ясли Шираздан олан Ябди бяй Ширази дя «Азярбайъан сябки»ндя шерляр йазырды. Она эюря дя «Азярбайъан сябки»ни мяшдуд чярчивядя эютцрмяк олмаз. Сяфявиляр дюврцндя Азярбайъан дювлятинин сярщядляри Дярбяндян Сурийаьа, Орта Асийаьа гядяр узаныб эедирди. Бцтцн бу яразидя фяалиийят эюстярян шаирляр Сяфяви дювлятинин идеолозийасына хидмят едирди.

Бир нювц XVI ясрдян етибарян Азърбайъан сябкенин юз щдудларыны ашыб бѳтѳн Йахын Шяргя йайылмасы просеси башлады. Бу дюврѳ фарс тядгигатчылары фарс поезийасында «щинд цслубу» дюврѳ адландырырлар. Бу щягигятян дя беля иди. Фарсчылыгдан цз чевирмайян шаирляр Щиндистана цз тутуб орада юз фикирлярини ифадя едирдиляр. Иранын юзѳндя ися «Азърбайъан сябки» ясас йарадыгылыг цслубу иди. Сяфявилярин эѳълѳ идеоложи машыны фарсчылыгы сыхышдыыр, азърбайъанчылыгы эенишляндирирди. Фарсчылыгда галмаг истяйянляр ися Щиндистана-Якбяр шашын щѳзуруна цз тутурдулар. Чѳнки, Якбяр шаш Щиндистанда, щиндлиляр цѳѳн даща сивил ѳямийят гурмаг истяйирди. Бу ишдя она фарсларын тярѳѳбясѳ лазым иди.

Иран ядѳбийятщѳнасларынын бу фактлар цзяриндян сѳкутла кечмяси гярибѳдир. Ядѳбийятын дяриндян тящилиния имкан вермир, щям дя 30 миллионлуг Иран азърбайъанлыларынын милли ифтихарынын, милли мянѳвийятынын вя мядѳнийятинин нязря алынмамасы нязря чарпыр.

Щаггында данышдыымыз просес ики яср давам етди. XVIII ясрдян етибарян Азърбайъан яразисиндя ханлыгларын вя Иранда Гаъарларын щакимийяти иля сябкдя дя тябѳдѳлат баш верди. Бахмайараг ки, гаъариляр дя тѳрк идиляр, бунунла беля фарсчылыгы цѳѳѳнлѳк вердиляр. Азърбайъан сябки Иранда йалныз азърбайъанлы шаирлярин поезийасында галды.

1924-ѳѳ илдя Гаъарларын щакимийятдян деврилиб, Пящлявилярин щакимийятя эялмяси иля «Азърбайъан сябки»ня – азърбайъанчылыгы гаршы эѳълѳ щѳѳѳм башлады вя бу просес 1979-ѳу ил ислам инѳилабынадык давам етди. Артыг мейдана эялмиш

«ислами» сябки ядыби йарадыгылыгда ясас цслуб олду.

Беляликля, «Азърбайъан сябки»нин мярщялялярини беля эюстярмяк олар:

– XI-XII ясрляр формалашма мярщяляси;

– XIII-XV ясрляр милли кейфийятляря даща да зянэинляшмяси дюрц;

– XVI-XVII ясрляр, тьякамцл просесини баша чатдырыб, бцтцн Йахын Шяргя вя Орта Асийайа йайылмасы;

– XIX ясрдян етибарян Шимали Азърбайъанда форма вя мязмунъа тамамия азърбайъанлашмасы-тцркляшмяси, Ъянууби Азърбайъанда ися XX ясрин яввяляляриндян етибарян сыхышдырылмасы, Азърбайъан дилиндяки поезийанын мцстягил инкишаф хятти, фарс дилиндякинин ися мцяййян тязйигляря мяруз галмасы. Ислам ингилабындан сонра мациййятинин там дяйишмяси.

Эюстярилян бу мярщяляляр «Азърбайъан сябки»нин цмуми тарихи мянзьярсясини эюстярир. Ялбяття, щямин мярщялялярдя фяалийят эюстярян шаирляримизин конкрет адларыны чякиб, йарадыгылыгларындан ятрафлы данышмаг да олар. Бу чох эениш бир сющбятин мювзусудур. Щям дя цмуми хронолоэийада онларын юзляри вя йарадыгылыгы барясиндя гыса мялумат верилдийиндян бир даща онлары мярщяляляр цзря групплашдырмаъа ещтийаъ дуймуруг. Онсуз да онларын йашадыглары илляр «Азърбайъан сябки»нин щансы мярщялясяиня аид олдугларыны аыг-айдын эюстярир. Садьяъа олараг ону ялавя етмяк лазымдыр ки, мцяййян мярщялялярдя «Азърбайъан сябки»ня еля хцсусийятляр, еля элементляр дахил олмушдур ки, яввялки мярщялялярдя олмамышдыр. Мясялян, реализм, маарифчилик кими

йарадыгылыг цслублары XIX ясрдян етибарян «Азырбайган сябки»нин хцсуси компонентлярини тяшкил етмишдир.

Фарс дилиндя бу эцн яьнуб шаирляримиз шерляр йазыр. Бу шерляр щеч дя фарсларын мяскунлашдыьы яразилярдя йох, лап Азырбайганын мяркъазиндя: Тябриздя, Ярдябилдя йазылыр. Бахмайараг ки, инди данышдыьымыз ядяби дил сяфявилярин хцсуси сьйи иля XVI ясрдян етибарян Тябриз, Ярдябил лящьяси ясасында формалашмышдыр. Аньяг, сяфявилярин о аьыр зящмяти, мисилсиз щщьяятляри, сайсыз гурбанлары щяля дя Тябриз, Ярдябил вилайятляриня там азадлыг эьтирмямиш, милли дилин елмдя, идарячиликдя, тящсилдя апарыгылыьыны тьмин етмямишдир. Бу фактын юзц эюстярир ки, дилин дя архасында конкрет дювлят гайьысы олмалыдыр. Якс щалда о да юз инкишафыны зьифлядир.

Азырбайган сябкинин арашдырылмасы вя ортайа чыхарылмасы бир дя о щягигьяти ашкар едир ки, бизим зийалылар, бириньи нювбядя гейрятли шаирляримиз яьняби диллярдя йазыб йаратмаг мяьбурийьятиндя галсалар да, милли тяьссцбкешликляриндя галмамышлар. Щьямишя мянсуб олдуглары халгын гейрятини чькмиш, милли мядянийьятляринин чичьяклянмяси барядя дцщщнмщшляр.

«Азырбайган сябки»нин дьриндян юйрянилмяси Хагани, Низами кими дащиллярин арырбайганчылыг идеяларына айдынлыг эьтирир. Шаирляримизин гьлбляриндя йашатдыьы милли тяьссцбкешлик истьякляриня ишыг салыр. Мялум олур ки, онлар фикирлярини ифадя едирдиляр, аньяг о фикирляр азырбайганлынын милли тяфькцрцндян доьулдуьуна эюря яьняби гьлибляря сььмырды. «Тцркзадя», «оьуз сой», «тцрки-сцхян» кими терминляри фикирляшиб

поезийада ишлядирдиляр ки, бялкя тцрк тяфяккцр тярзи Шярг дилляриндя анлансын, сюзлярин мяна йцкцня айдынлыг эйтирилсин, анъаг бу да мцмкцн олмурду. Нясими артыг фикрини юз доьма дилиндя дя дейирди. Фцзули чалышырды ки, ярябин ярузуну яксяр бящрлярини тцркцн дилиндя тятбиг етсин. Буна да кифайят гядяр наил олду.

Бу дилдя фялсяфи терминляр дя аз иди, чцнки тцрк хяйалларла йашамаьы севмирди, реаллыгларла щесаблашырды. Бу дилдя сюз бязямляри, узун-узады изафят тяркибляри дя йох иди, чцнки тцркцн дилиндя конкретлийя цстцнлцк верилирди. Щяр шейи: севэини дя, достлуьу да сюзля йох ишля ифадя едирди. Она эюря дя, алдадыгы севэи цццн «нязми-назик» бу дилдя чатышмырды, явязиндя тясяррцфаты терминляр чохлуг тяшкил едирди: «топчу», «папагчы», «сайачы» вя с.

Бцтцн бу хцсусийятляр «Азярбайъан сябки»нин мейдана эялмясини зярури едирди. Бу сябки «тцрк сябки» дя адландырсаг йанылмарыг, анъаг Шац Исмайыл Хятаи «азярбайъанчылыг»да бир бирляшдириьилик эюрцрдц. Биз бялкя она эюря дя бу сябки «Азярбайъан сябки» адландырдыг. Бу сябки фарсларын юзляри дя етираф едир, анъаг бирбаша «Азярбайъан сябки» йох, «сябки щягиги» дейирляр.(273) Садыя олараг миллиликдян гачырлар.

Етираф едяк ки, тякъя Йахын Шярг халглары арасында йох, щям дя тцркдилли халглардан щеч бири бизим кими бейнялмилял кейфийятляря малик дейил. Биздя щям мцсялман дцнйасынын яламятляри, щям Авропа, щям дя Гафгаз халгларынын характеристик хцсусийятляри вар. Мящз бу кими бейнялмилялчи кейфийятляриня эюря азярбайъанлылары Йахын Шяргин авангарды, апарыгы халгы щесаб етмяк олар.

«Азәрбайҗан сәбкә» дә бу шәгһәтдән доһан бир ядәби цслуб иди. Бу реаллыгдан кечмиш заман формасында данышырыг, анһаг инди дә имканларыны итирмямишди. Бизим халг цч дңһанын: яряб, фарс вә Гафгаз дңһасынын арасында мяскунлашмышдыр. Бир тцрк халгы олмагла бярабяр бу халглара мцнасибятдә дә пропорсийаны эюзлямяк мяьбурийятиндәйик. Бизим тцркчлщйцмцз гоншуларымызы горхудар, исламчылыбымыз христианлара хош эялмир. Она эюрә дә, пропорционал мцнасибятимиз – «азәрбайҗанлылыбымызы» мейдана эятирир.

«Азәрбайҗан сәбкә» тцрк дщщнһәсини Шярг поезийасында ифадә етмишдир. Бу дщщнһәйә шям дә бцтцв гафгазчылыг ялавя олунмушдур. XIX ясрдән етибарян Азәрбайҗан халгынын дщщнһәсиндә Авропа элементляри дә артмышдыр. Тясадци дейил ки, ядәбийятщнаслыбымызда Авропа мейарларыны да ясас эютцрцб, Авропа терминологийасындан истифадә едирик. Азәрбайҗан халгынын шяйәтндә Авропа сивилзасийасы бу халгын мяняви кейфийятляринин даща да зянэнляшмясиня сәбәб олмушдур. Сюзцн шягһи мянасында Шимали Азәрбайҗанын авропалашмасы просеси бир сыра цстцнлцклярля мцшащидя олунур. Анһаг авропалашмайа асийалылыгдан гачыш кими бахмаг олмаз. Шярг яхлаги кейфийятляри иля Авропа мяняви, елми, техники дәйярляринин мяркязляшдирилмяси, миллятдә бейнялмилялчилиийи артырыр вә сивилзасийаә йени рянәляр верир.

Бу мянада «Азәрбайҗан сәбкә» Шярг ядәбийятә контекстиндән чыхыб юз ъографийасыны эенишляндирмишдир. Артыг Авропа дилляриндә дә йазычыларымыз ясәрляр йазыб, азәрбайҗанчылыг идеяларыны йайырлар. Милли дилдә тьякамцл

просесини кечярк артыг Европа сивилизасийасынын бир чох хцсусийятлярини дя юзцндя бирляшдирян «Азырбайъан сябки» даим инкишаф едир вя зянэнляшир.

Сябк категорийасынын мащийятини милли идеялар вя милли мязмунда ишлянмиш мювзулар тяшкил едир. Она эюря дя, идея вя мювзуларын типолозийасыны дяриндян тящлил етмяк лазымдыр. Шярг ядэбийятында бизим классиклярин иряли сцрдцйц идеяларын типолозийасыны арашдырмаг вя тохундуглары мювзуларын милли мязмуну мцгайисяли шыкилдя тящлил етмякля биз класикляримизин Шярг ядэбийятында тутдуу йцксяк мягамы ачыглайа биярик. Бу тядгигат цсулу тякъя бизим ядэбийятщнаслыьымыз цццн характерик дейил, щям дя бцтцн дцня ядэбийятщнаслыьы цццн характерикдир.

Шярг ядэбийятында «Азырбайъан сябки» концепсийасы да дцня ядэбийятщнаслыьында йени концепсийадыр. Бу концепсийанын тяркиб щиссяси милли мязмунда мювзуларын ишлянмяси вя милли зяминдя идеяларын иряли сцрцлмясидир. Даща дягиг дсяк, шаирляримиз юз идеяларында халгымызын милли марагларыны юн плана чякирдиляр. Бцтцн бунлар идеяларын типолозийасында юзцнц эюстярир.

Диван ядэбийятынын дюврляри щям дя онларын йазылдыьы сябкляри эюстярир. Азырбайъан диван ядэбийяты яряб, фарс, тцрк дилляриндя йарадылмышдыр. Анадилли ядэбийятымызда сябк категорийасы мцщцм ящямийят късб етмир.

Узун мцддят Шярг халглары юз ядэбийятыны яряб-фарс дилляриндя йаратдыгларына эюря юнларын мязмуну вя формасы милли кейфийятляр късб етмишдир. Халглар юз милли варлыьыны щямин шеир

нцмуняляриндя вермайя чалышмышлар. Бу мянада фарсдилли поезийада самани, хорасани, исфашани, ираги, щинди, Азярбайъани, мяшрутя, ислами сябкляри вардыр.

ХЫЫ ясрядяк Шярг диван ядыбийатындакы мювъуд дурумун мязмун етибарилия «Хорасан сябки», «Исфашан сябки» «сябки-Тцркцстани», «сябки-Самани» кими гиймятляндирилляр.

Бу дювр диван ядыбийатында ифадя олунан идеялар вя мювзулар юзцнцн ящатя даирясиня эюря бу сякляр чярчивясиндя групплашдырыла да биляр. Беля ки. Самани сцлаляси гядим Сасани мядянийятини вя дювлятчилийини бярпа етмяк мягсядиля ядыбийатда идеоложи иш апарырды. Бу мягсядяляря Рудякинин, Фирдовсинин, Дягигинин вя с. шаирлярин поезийасы хидмят едирди вя онларын йаратдыъы диван да «сябки-Самани»дя йазылырды.

«Сябки-Тцркцстани» ися гязнявиляр сцлалясинин дювлят сийасяти иля баълы иди. щятта бу сийасятин тялябляриня ъаваб вермайян Фирдовси поезийасы сарай тяряфиндя гиймятляндирилмяди вя анти-тцрк ящвалирущийясиндя олдуъуна эюря вяд олунан щядийя дя она верилмяди. Щямин сябкин эюркямли давамчылары Ясяди туси, Фяхри Эцрэани кими шаирляр иди. фяхри Эцрэани бирбаша Тцркцстан сябкинин Самани сябкиндя цстцнлщццц шеирляриндя гейд едирди.

Щинд, мящриъ баш яйди щинд хяньяриня,
Рум, Бярбяр табедир табедир тцрк ярляриня.
Яэяр гясди варса тапа йурдуну
Дцнйа тья ялиндян алар йурдуну.
Юймя щцнлярини сасанилярин,
Ачма тарихини саманилярин
Султанын щющряти онлардан уъа,
Беля уъа олсун дцнйа дурдугъа.

Ясяди Туси юзцнцн мяшщур «Эяршаспнам» епопейасында тарихи-гящряманлыг нцмунялярини эениш тясвир едяряк Мидийа щюкмдарлдарынын щцнярини Фирдовсинин тясвир етдийи Ящямяниляр дювлятинин гящряманларына гаршы гойуб хүсуси олагаг гейд едирди ки, Фигдовсинин тясвир етдийи Рцстями-Зал образы гядим Мидийа гящряманы Эяршаспла мцгайисядя зяифдир. О гейд едир ки, Рцстям бир неча дюйщдя мяьлюб олмушдур, Эяршасп ися щеч вахт мяьлюб олмамьшдыр.

Дастан беля башлайыр: Зющшакын зцлмцндян узаглашан Бямшид Забилистана эялир вя орада шашцын гызы иля таныш олур. Онун щимайясиндя бир мцддят галыб Зющшакын тягибиндя узаглашыр. Онларын бир оьлу олур – Тур. Сонра Зющшак ону тягиб едяндя Щиндистана вя oradan da Чиня эедир. Чиндя Зющшак ону яля кечириб вящшиъясиня гятля йетирир- iki шагга едир. Онун оьлу Турун – Сидасп адлы оьлу олур. Сидаспын ися – Тавург адлы оьлу олур. О Кабул пящляваны Сярянди мяьлюб едир. Тавургун оьлунун адыны Ясрят гойулур. Əsrətın ođlunun adı Сяряти olur. Səsrətın оьлунун адыны isə Эяршасп гойурлар. Gərşasp 14 йаша çatanda щцняри Зющшака чатыр. Ону мящв етмяк ццн Зющшак Эяршаспы Шикавянд даьына яждаща иля дюйщя эюндярир. Эямшасп яждащауа галиб эялиб ölkədə йени байраг галдырыр: баурагда яждаща, гызыл шир вə onların üstündə ай шякли верилир. Сонракы сящнялярдя о агтыг пешякар пящляван кими тясвир олунур.

Пящляванлыг бу сябкин ясас тьябляриндя биридир. Bu həm də qədim türk yürüşlərindən irəli gələn хүсусиyyətдир. Elə buna görə də səbkin икинъи тьябi щярби йцрцшлярдир.

Щиндистан щакими Махараъа Ёейлан шашы табе олмур вя о, иястайир ки, Мидийа щюкмдарлыьындан цз дюндярсин. Зющцак бу мясяля цццн Эяршаспы эюндярир. Щиндистана эялян Эяршаспы Махараъ йахшы гаршылайыр вя онлар шир ову тышкил едирляр.

Сябкин тьябляриндян бири дя яйляньялярин верилмясидир.

Bir müddət əyləndikdən sonra Ceylan hakiminə qarşı дюйцщ башлайыр вя Башу мяьлуб олуб Махараъа тяслим олур вя ону зиндана атырлар.

Сүащям - Азәрбайсан сәбкинин әsas хүсусиyyətләриндәндир.

Бундан сонра Махараъла Эягшаср Ёейлана сяйашя эедиб орада Дищу даьына чыхырлар. Сядяи дейир ки, бу даьда Адым ъяннятдян говуланда йашамышдыр. О даьда бир гоьа брящмянля Эяршаспын фялсяфя барядя сющбяти олур:

Елми-фялсяфи мотивляр сәбкин әsas хүсусиyyətләриндәндир.

Онлар эямий миниб Щинд адалагыны эязирляр.

Ёейри-ади сящняляр, мяьцзьяляр сәбкин әsas тәләбләриндәндир.

Адаларда минерал сулар, чешмяляр, гярибя булаглар, гягивә тозлар эюрцрляр. Бир мябяддя йуху иля хястяликләги саьалдырлар. Димдийиндя мин дешик олан бцлбцл щяр ъцр охуйур. Гушун мин йашы оlanda юзцнц юлдцрцр вя башга гуш йараныр. Бир балина тутуб бейниндян рий чыхарырлар. Бюйцк аььаганад олан адайа дцщцрляр вә аьсаqanadlar 30 няфяри юлдцрүр. Гойундан бюйцк олан гарышгалара раст эялирляр. Башга адада “вак-вак” аьаьы битир вя онун мейвяляри инсан башына охшайыр. Кцляк ясяндя инсан кими наля чякир. Онун мейвяляри эцндцзляр тюкццр вя дяниздян щейванлар эялиб ону йейир. Башга бир

адада инсанларын бир яли, бир эюзц, бир айаы, бир йанаы вар. Анъан онлар ъейрандан да ити гачыр.

Башга адада филгушларла растлашырлар. Онлар адам йейир. Онларын тцкляри узун, гулаглары фил гулаы кими буюцкдцр. Онларын даьындан цчьюзлц бир киши чыхыр: о ъаду эюстярир. Гапы ачылыр вя ичиндян баъ чыхыр. Баьдакы мейвялярдян бирини йейян бир щяфтя аьмыр. Баьда сарай вар вя сарайын ортасында бир табут вар. Табутда бир нечя йазы вар. Үазыда билдирилир ки, Сийамяк 1160 ил йашамышдыр.

Səbkin başqa bir tələbi: şifadəci xalq yədbiiyatından əylmə motivləridir.

Gərşasp Бяндаб даьына галхыр вя бир гыфыл эюрцр. Эяршаспын ямри иля гыфылын алтындакы пиллякянляр газылыр. Дярин гуйу тапырлар. Гуйунун дибиндя фырланан чарх вар. Ҷагхын зянъиринин бир цъц атлы щейкяля баъланыб. Зянъири гырырлар вя чагх фырланыб гыфылы ачыр вә onlar сарайа эириб Щущянэ Тящмурясин оьлунун гябрини тапырлар. Сонра Ясяди Туси мцхтялиф бцтлярдян данышыб онларла баьлы яфсаняляри эениш щярщ едир. Эюрцнцр şair ХЫ ясрдя мящщур олан «Яъаиб ял-Щинд» ясяри иля таныш иди. Çünki həmin əhvalatlar bu kitabda öz əksini tapmışdır.

Йцрцщдян гайыдан Эяршасп Зющщакын йанына эедиб атасыны гөргмәуэ иъазя алыр. Zöhhak ona icazə verir və Gərşasp atası ilə görüşür. Yaxınları ona evlənməyi məsləhət bilir. Атасы она öyüd-nəsihət edir.

Юйцд вя нящщятляр сьбкин характерик хцсусийятляриндяндир.

Səbkin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də мящябьят маъяралары, тоу мярасимляридир.

Эяршасп юзцня гыз тапмаг цццн Сурийайа эедир. Орада ов едир. Бу вахт ики атлы эялир бири Хявярнягдян, о бириси ися Румдан. Эяршасп онлардан

юз юлкяляриндяки мюъзьялярдян данышмабы хашиш едир. Румлу дейир ки, шашын гызыны алмаг истяйянлляр эряк бир буюцк оху чякя билсинляр. Эяршасп Рума йола дцщр вя йолда гулдурлара раст эялир. Онлардан малы алыб сачибиня верир. Rumdan olan mal сачиби ону евиня апарыр. Онун evinə падшашын qızının дайяси дя эялиб эедирмиш. Gərşasq həmin dayə васитясиля гызла ялагя йарадыб бир-бирлярини сеvirляр. О йайы чякиб гызы атасындан алыр. Онлар вятяня гайыдыб Зярянъя шящярини тикирляр. Кабул шашы юлцр вя onun оьлу Эяршаспын атасы Ясртя верэи вермяк истямир. Gərşasq qoşunu ilə kömөүə gedib атасына кюмяк едир.

Biz həmin səhnələrdə Azərbaycan səbkinə məxsus bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə rast gəlirik: тювьуд дипломатийа гайдалары(кечмиш шащларın taleyindən ибрят эютцрмя), шяраб ичмя, гадынларла яйоянмя, шящярсалма (şəhər саланда чынгыллар тюкүrlər ки, палчыг олмасын, Эяршасп Систан вя Зярянъя шящярлярини салыр) Əxlaqi keyfiyyətlər: юзцнц итирмятэк, чьльынылыг етмэтэк, хястяликдән өзünü qoruma, тьянбялликдән uzaq olma və s.

Eləcə də dramatik ucaдисьяларın, fantastik hadisələrin verilməsi səbkin əsas xüsusiyyətləridir:

Зющщак Эяршаспын щцняриндян горхуб ону мящв етмяк ццн гогхулу див Минщирасла дующщя эюндярир. 200 мин дующщщц йашайан адада йер магнитдир вя йалныз сарымсагла магнит тясирини итирир. Дивин цстцня эедяркян дяниздя Янялус щакими Михтары эюрцр. Див онун 200 адамыны йемищдир. Эяршасп диви юлдцрцб дишини чыхарыр. Сонра ися Кяйраван шаша щцъум едиб ону да мящв едир. Гауыданда бир диряйин алтындан гызыл чыхарырлар вя Эяршасп sikkə вурдуруп. Зющщака

диви тящвил верян Эяршасп евя гайыдыр вя атасы Ясрят 285 йашында юлцр. Songa гардашы Щушыанэ дя юлцр вя онун оьлу Няриманы Эяршасп оьуллуьа эютцрцр. Зющцакын да 1000 йашы олур вя Гяридун ону Дямавянд даьында гандаллайыр. Щакимиййятя эялмиш Фяридун юзцня пайтахт Амулу сечир.

Сонракы щадисяляр Гяридунун дьоврцня тьсадцф едир. Шаир Туран дьовлятиндян данышыр, Туранын щящярляри сырасына Исфашаны, Сямяргянди дахил едир. Эяршасп оьуллуьу Нэриманла щярби йцрщшлярдя иштирак едиб гящряманлыг эюстярирляр.

Шаир йенидян щярби йцрщшляр вя щярби сьфярлярдян данышыр. Бу дяфя Nəgimanın мьюьцзяляр юлкяси Чиня йцрщшляри тьсвир олунур. Чиндяки дащ йаьышып тьсвир едир. Учан тцлкцляря раст эялирляр. Онларын тцкляри йанмыр. Мцхтялиф яьайиб щеванлары олан мешайя раст эялирляр.

Онлар Чин пайтахтына чатыь дьюьщдя щюкмдар Фагфуру яля кечирирлэг. Сонра йенидян мьюьцзялярдян данышылыр. Чинин Фуганщура щящяриндя гызыл хоруз мцхтялиф мащнылар охуйур. Гялябя иля гайыдан Няриман Бялх щакиминин гызы иля евлянир.

Əsədi Tusi sonra йенидян Эяршаспа гайыдыг. Şair danışır ki, Gərşasp Тяньаб йцрщщцндя щярби гянимятляр yerində qalmışdı, аньаг щашын нявяси ону гайтармырды. Бурада шаир гярибьа бир ифадя ишлядир: *О вахт **Ибрацим** пейьямбьарин вахты иди вя эюйлярин щюкмяля онун ады **Зярдциит** олду.*

Bu motivin özü də səbkin tələblərindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan səbkində йерли халгларын müqəddəsləri daha əzəmətli verilir.

Артыг Эяршаспын 800 йашы вар вя о Тяньа щашыны мяьлюб edib юзцнц элэ кеçирir вя едам етдирир. Гайыданда сьщрада гярибьа бир гьср, içində гярибьа бир

мязар вѣ мѣзарин үстүндѣ гярибѣ шякил эюрцр. Шаир шяклин эениш тясвирини вериб пиллякянляр алтында Идрис пейьямбярин мумйасинин олмасыны сөйләуир.

Bu təsvirlər də səbkin tələblərindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan səbkində yazan şair sənətkarlara yüksək qiymət verməli, onların sənətini qiymətləndirməlidir. Nizaminin poeziyasında da bu motiv güclüdür.

Ъяршасп 833 йашында хясятялянир вѣ юзцнѣ вали Няриманы тѣйин едир. Онун руху чыхыр вѣ эюй гаралыр, йаъыш йаъыб, туфан гопур.

Bu da səbkin tələblərindəndir: фаъияви щадисялярин тясиврундѣ тѣбият щадисялярини дѣ вермяк, тѣрасимлѣрин тѣсвирни вермѣк..

Минлярля атын гуйрууѣ кясилир, йящярляри йеря гойулур, байраглар ендирилир. Онун табутуну видалашмаг цццн гойурлар. Сам вѣ Няриман вида нитги суюляйиб сонра дяфн едирляр. Фяридун Самы йанына апарыб юзцнѣ сяркярдѣ тѣйин едир.

Nümunə üçün verdiyimiz bu əsərin təsirini biz XII əsrdən etibarən bütün Azərbaycan şairlərinin poeziyasında görürük. Bu ерореѣянын мүтивлѣри Хақани, Nizami, Marağayi, Əssar və s. şairlərimizin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Диван ядыбиййатында тясѣввцф

Шярг ядыбиййатыны тясѣввцфсцз тясѣввцр етмяк мцмкцн дейил. Шярг шеиринѣ тясѣввцф еля щопмушдур ки, онун дяринлийи иля шеирин дяйяри юлчцццр.

Divanda irfani fikirlərin ifadəsi üçün sözlərin xüsusi irfani mənası var. Belə ki, onların dilindəki ifadələr heç də

orfoqrafik lüğətlərdəki leksik mənanı kəsb etmir, əksinə, həmin sözlərin məna yükü tamam başqadır. Məsələn:

Eşq – Allaha olan məhəbbət;

Aşiq – Allahı sevən;

Məşuq – allahın özü;

Hüsn – Allahın sifətləri, ilk növbədə insanda və təbiətdə olan gözəllik;

Şivə - ilahi cazibə;

Vəfa – allahın yardımı;

Naz – qəlbin qüdrəti;

Aşina – Allaha yaxınlaşma;

Qamət – bəndəliyə layiq olmaq;

Ləb – söz, vəhdət, Tanrının birliyi;

Şərab – ilahi eşq;

Səma – Allahın varlığına heyranlıq və s.

Шярг ядыбийһатында ирфани фикирлярин мейдана эялиб инкишаф етмяси Х-ХЫ ясрлярдян башламышдыр. Бир сыра тядгигатчылар буну щямин дюврдя ислами идеолозийанын тьянззццц иля ялагяландирирляр. Щямин дюврдя ясрлярдянг бяри тьяшяккццл тапмыш бцтбярястлик, христианлыг, мусявилик дини иля рягабятя эрян ислам дини йени тьяфсирляря, изашцлара ещтийаь дуйурду. Бу бошлуьу долдурмаг цццн мцхтялиф дини тьяригятляр, мязщябляр мейдана эялирди. Ислам дцнйасында илк беля идеолозийаны хариьиляр йаратдылар. Онларын фялсяфи-щцгуги консепсийвалары ислам дининдя фялсяфи бахышларын бошлуьуна бир гядяр тамлыг эятирди. Щягигятян дя ъямиййят инкишаф етдикья йени щцгуги актлар мейдана эялирди вя онлар мцасир тьялябляря ъаваб вермяли иди.

Бу фялсяфи бахышлардан ян дярини ирфани фялсяфи бахышлар иди. Суфи фялсяфи дцщцнъясиня яасланан бу дцнйаэюрцш гядим дини фялсяфялярдян,

антик Йунан вь Щиндистан фялсѣфи дцщцнъясиндян,
Чин бцтбярѣст дцщцнъясиндян, Шярг
мифолоэийасындан гайнагланырды. Бу фялсѣфа бир
нечя суала ьаваб вермайи гаршысына мягсяд гоймушду:

1. Инсань йаратмагда Аллащын мягсяди ня олуб?

2. Инсан Аллащ гаршысында щансы мясулийяти
дашыйыр?

3. Аллащын дярки неья олмалыдыр?

4. Инсан юз ирадясиня табедир йохса Аллащын?

5. Хошбяхтлик дуйьуларын камиллийидир, йохса
кюнлцн хошлуьу?

**Диван ядябийятинда ашиганя вь цпфани
шеирлярин сяьийяви хцсусийятляри**

Суфи нязрийячиляринин ясярляриндя
мярщяляляр беля ифадя олунур: Елм ял-йягин
(инамлы билик), Айн ял-йягин (гяти инам). Щягт ял-
йягин (щягиги инам). "Инамлы билик" дейяндя суфи
алимляр елми мцгайися методуну ясас эютцрцрляр.
Мясялян, "Одун ялими йандыра блягьяйиня
инанырам"

"Гяти инам"ы суфи тяригят йолуну "эедяркян"
щисс едир. "Одун йандырмасыны эюзляримля
эюрдцм". Суфи инамында гяти олмалыдыр ки,
етдийи дцздцр.

"Щягиги инам" одур ки, "юзцн одда ялини
йандырыб" онун щягигилийини эюрцрсян. Беляликля
методологи бахымдан интуитив олараг суфи
ешитмяли, эюрмялидыр.

Мящз бу методла о *тяригят* йолуну кечир.
Щягигят йолунда ися о артыг **дуймалыдыр.** Неья
ки, ялини одда йандырыр.

Вящдяти-вцьуд фялсѣфи концепсийасы бирбаша
суфизмин ясас идея топлусу олдуьуна эюря,

суфизмин ясас элементляри дя бирбаша шьямин фялсяфи консепсийанын мащиййятини тяшкил едир. Гейд етдийимизщ кими, бу фялсяфя инсан психикасы иля бирбаша баьлы олдуьуна эюря психоложи амилляри нязярдян кечирмяк чох ваьибдир.

Психоложи амилляр

Суфизмин юзц мистик дцщцнъянин ифадяси олдуьуна эюря о идеялары дашыйанлар да мцвафиг психоложи вязиййяти юзляриндя йаратмаг цццн мцнасиб мцддяалардан чыхыш едирляр. Суфищцнас алим Бертелсин фикринъя бцтцн суфи тяригятляри цццн цц мярщялянин; шьярият, тяригят, щягигятин юзцнмяхсус мярщяляляри вя щаллары вар.

Шьярият о демякдир ки, суфи онун ганунларына сюзсцз ямял етмялидир. Бу тялябляря ямял едиб лазыми вярдишляря йийяляняндян сонра онун гаршысында вяригят йоллары ачылыр вя суфи юзц йолуну сечмялидир. Йолуну сечиб эедян суфийя *салик вя йа сулук* дейирляр. Бу йолу эедян салик щарадаса дайанмалыдыр. Онун дайанаьаг йериня *мякям* дейирляр. Щягта Гуранда да бу мясяля гойулуб. 36-ьы сурянин 164-ьц аьясиндя дейилир ки, "Дайанаьаг йерини билмяйян адам йохдур".

Сцлукун йолундакы бириньи дайанаьаг мярщяляси *тюбя* адланыр. Суфи юз эцнащларыны дярк едиб яхлагыны, дцнйяэюрщццнц, фикирлярини сафлащдырмалыдыр.

Икиньи дайанаьаг сцлук цццн *вара* (йяни-сайыглыг) адланыр. Бурада суфи дягиг биломяли вя сайыг олмалыдыр. *Щалал* иля *щарамы* айыр д етмялидир.

Цчцнц мярщяля салик цчцн *зццддир*(йяни – пярцрцкарлыг). Суфи щяйатын ширин немятляриндя пярцрц етмяли вя йалныз илащи дуйуулардан ляззят алмалыдыр. Йахшы палтар, йахшы йемяк, йахшы ев, арагландырмамалыдыр. Бунлары етмякуля о *тявяккцля* добру эедир.

Дюрдцнц мярщяля *фягрликдир*(йяни-йохсуллуг). Щятта бу фикри пейэямбярин *الفقر فخرى* – "йохсуллуг фяхримдир" ифадяси иля алагяландирляр.

Бешинъи мярщяля *сябр* адланыр. Ялбяття пярцрцкарлыг вя йохсуллууун юзц сябр тяляб едир. Щяйат немятляриня бинясиб галмаг щяр инсанын ирадясинин эцъндя дейил. Бунун цчцн эцълц сябр лазымдыр.

Алтынъы мярщяля *тявяккцлдир*. Аллаща тявяккцл етмяк суфинин камиллик яламятидир.йяни суфи бу эцнц иля йашайыр вя сабаъын дярдини чякмир. Щятта мяшьур ифадя дя вар: *الصوفى ابن وقته* – "Суфи вахтын оьлудур". Сабащын рузусуну фикирляшмяк онун пешяси дейил- о Алолащын тявяккцлдцр. Аллащын сифятляриндя бири дя *тявяккцлдир*. Бу идея щятта христианлыгда да вар. Иса Мясищ дя щядисляриндя сабащын рузусунун Аллащ тяряфиндя чатдырылаъаэыны гейд едир. Щятта фарс фольклорунда зярби-мясял вар: - "Диш верян Аллащ чюрюк дя верир". Она эюрю дя, суфиляр бу идеядан йапъшараг йалныз бу эцнлярини йашайыр вя сабащын гайбысыны чякмирляр. Саликин бу йолу щятта мцяййян вахтларда сийаси хадимлярдя наразылыг йаратмышдыр. Чцнки онлар иътимаи-сийаси щяйатдан тамам узаглашыб, юз сийаси-иътимаи ирадялярини ъямиййятин ишиндя

ифадя етмирляр. Йалныз Аллащын ирадясини гябул едирляр.

Йеддинъи мярщяля, щям дя абырыны мярщялядяяр. Бу мярщяляйя *рида*(йани итаяткарлыг) адланыр. Суфи "тяйин едилмиш ахына гаршы чыхыб, руци ращатлыбыны позмур". Салик талейин щяр бир зярбясини мятанятля, мярди-мярданя гябул едир.она эюря дя саликин цряйиндя тяссцфлцк, низаранчылыг, уурсузлуг щисси олмур. Салик ону ящатя едян ъямиййяти вя орада баш верян щадисяляри ишлячмир вя онлара гаршы тамам бизаня олур.

Бу йедди мярщяляни кечяндян сонра салик артыг цццнъц дювря – *щягигятя* чатыр. Анъаг щягигятя чатана гядяр суфинин йолунда мцхтялиф психоложи анлар ола бияр. Суфи нязяриййячиляри буну *щал(ящвал)* адландырырлар. Мцвафиг ящвали-рущиййянин йаранмасыны щятта суфиляр инсанын юзцндян асылы билмирляр. Буну Аллащын ирадяси иля ялагяляндирирляр. Салик узун йолу эедяркян мцхтялиф щаллара дцщцб юз психикасыны поза бияр. Буна эюря дя она "сийаси ирадя" – мцвафиг "ящвали рущиййя" лазымдыр. Ящвалы-рущиййянин юзцнц бя беля сязиййяляндирирляр: Кцбр (йахынлыг) – инсан юзцнц Аллаща йахын щисс едир. Мящяббят – Аллаща гаршы мящяббят йараныр. Хоф – эцнащлар цццн гялбдя Аллащ горхусу. Ряъа (цмид) – Аллащын мярщямятиня инам. Шювг (ещтирас) – Аллаща гаршы ещтираслы инам. Цнс (цнсиййят) - Аллащла дуаларла даим цнсиййят. Етминан (архайынлыг) - Аллащын мярщямятиня архайын олма. Мцщащидя-Аллащы дуймагла йанашы, щям дя мцщащидя етмяк. Йягин (инам) – илащи варлыбын

мюв'удлуьуна гяти инам. Фяна – юз "мян"ини Аллашын варлыьында итирмя.

Бязи суфишцнаслар иддиа елдир ки, бу ахырынъы шалдыр вя бундан сонра *щал* йохдур. Анъан бунунла бир сыра суфишцнаслар разылашмыр вя *бязга (ябядилик)* – щалыны ахырынъы шал щесаб едирляр.

Суфи – салик тяригят йолуну кечяндян сонра **щягигят** мягамына чатыр. Бу мягама чатан артыг о гядяр эцьлц интуисийайа малик олур ки, артыг Аллашын мюв'удлуьуну, мащийятини, онун бир зярряси олмасыны чох асан щисс едир. Бя мярщяляйя чатан суфиляря *ящл ял-щягг* дейирляр. Онлар артыг камала чатмыш суфиляр щесаб олунур.

Бцтцн бу психоложи анлары йашамаг юзбашына олмур вя мцвафиг суфи мяктябляри, ъямийятляри бирбаша бу тялимля мяшьул олмушдур. Суфизмя мейл едиб щярияти дяриндян билян вя онун тяляблярини лазымынъа йериня йетирян адам сонра тяригят йолуна гядям гойур вя бу йол мцршидсиз, м ядрясясиз мцмкцн дейил.

Она эюря дя щямин адам юзцнцн салик щесаб едиб юзцня **шейх** сечир. Бязян шейх йох **пир(гоъа)** дя сечилир. Шейхлийин дя хцсуси тяляби вар иди. Шейх **мяълисдя** хцсуси мятнляри еля охумалыдыр ки, онларда **сяма ("ешитмя",екстаза)** йарада билсин. Она эюря дя шейхлярин яксярийяйти адятян шаир тябиятли адамлар олурду. Шейхин щцзуруна гябул едилмиш суфийя **мцрид** дейирляр. Мцридлярин хцсуси формалары да олур; башларына **хиргя** , беллярия **зцннар** баълайырлар. Мцршид юзцня гябул етмиш мцриди лазыми гайдада йетишидирир вя мцрид дя сюзсцз мцршидинин бцтцн

тяляблярини йериня йетирир. Бџтџн **ирадясини** она табе едир. Мџрид юз мџршидиндян лазыми васитяляри, биликляри юйрянняндян сонра мџршид она **иъазя** верир. О, иъазядян сонра юзџня мџридляр эютџрџб мяктяб йарада бияр.

Мяктяб тяминаты да хџсуси тялябляр ясасында олур. Онлар даим мџршидин йанындакы џмуми йатагхана характери дашыйан йердя йашайырлар. Ора **рабат, зывийя, ханезаш, текке** дейирляр. Б унлар адятян мсчидлярин йанында, зийарятэашларда, пирлярждя тикилир. Щямин мяктябляр мџхтялиф йолларла малиййяляширди. Онлар тиъарятля мяшьул олурду, нязир-нийаз щесабына пуллар ялдя едилирди. Мярасимлярдя хџсуси авазла мярсийляр дейиб ианя йыьырдылар. Онлара **фягир, дярвиш** дейирдиляр. Бу кими башга ишлярля мяшьул олуб юз мяктяблярини сахлайырдылар.

Щятта тарихдян бизя мялумдур ки, щямин мяктябляр вя онларын шейхляри юлкянин сийаси щяйятында хџсуси рол ойнамышдыр. Щятта еля вахтлар олмушдур ки, онларын щаким даирялярля ихтилафы йаранмыш вя онлары фаъияли шыкилдя юлдџрџбляр. Мясялян, Щяллаъ Мянсуру, Сџщрявардини, Мийанячини, Фязлуллащ Няимини, Нясимини.

Беяликля, бу гянаятэ яля биярир ки, суфизм Шяргдя тьякья фялясфи бахыш олараг формалашмамыш, щям дя џямиййятдя тьящил вя тьящилля мяшьул олан оъаглар йарадыб, хџсуси тядрис методлары ишляйибляр. Бу методлар џямиййятин тярбийяси иля мяшьул олмушдур. Тясадџфи дейил ки, юлкяляр эязиб щядисляр, рывайятляр топлаян вя нясищятамиз, ибратамиз

лятифляр данышан суфилярин дедикляри инди дя щяр бир Шярглинин дилиндя язбярдир. Суфизми бир нювц ыямийятин ещтийаындан иряли эялдян вя онун елмя, етик, естетик зювгя олан тялябатыны юдыямйя хидмят едян бир ыяряян олмушдур.

Суфи поезийасында терминляр. Бцтцн тядгигатчыларын да дедийи кими, суфи ядыбиййатында бцтцн фикирляр бирбаша мянада эютцрцлярся, онда беля тясяввцр йарана бияр ки, щмин шаирляр чох зяиф шаирлярдир. Яслиндя ися онларын фикирляри ишлятдикляри етрминлярин бирбаша мянасында дейил, нячзярджя тутдуглары мяъази мяналарда ифадя олунур. Беляликля биз вящдяти вцъудданр данышаркян шаирлярин бу идеяны ифадя етмяк ццн истифадя етдикляри терминлярдян лазымыгъа бящрялянемяк лазымдыр вя онларын мяъази мяналарыны билмяк лазымдыр. Щямин терминлярин фялсәфи мяналарыны бияляндян сонра щятта ясярин бядди тясирини щисс едирик вя шаирин щятта екстаз вязиййятдя ясяри йаздыыны щисс едирик.

Суфи терминляринин ясасыны тядкил едян ясас терминлярдян биринъиси *тюцид* вя *вящдяти-вцъуд* терминидир. Суфи етрминляринин изащыны бу сашянин нцмайяндяляринин юзляри дя вермишдир. Еля мяшщур Мащмуд Шябцстяри(..-1321) юзцнцн "Эцлщяни-раз" ясяриндя вермишдир. Бу терминляр ясасян ашаыдакылардыр:

Эюз, додаг, зцлф, гаиш, хал, шяраб, шам, шацид, хярабат, бцт, зцннар, тярса(христиан) мясищи(христиан), мусяви(йящуди) вя с.

Щямчинин фикирлярин ифадясиндя баша дцщмяни асанлащдырмаг ццн суфиляр антоним сюзлярдян эенишг истифадя едирляр. Бу сюзлярин

йериндя ишлянмяси бядии бязятмяни, епитети эцьляндирир:

Хоф-цмид, тутма-бурахма. Сярхош-айыг, кафир-мюмин, сярв-сунбцл, дярйа-дамъы, зцлф-цз, эцняш-ай. Эцняш-булуд вя с.

Диван ядыбийатында təsəvvüfün dahi nüməyəndələri. Şərq divan ədəbiyyatında təsəvvüfün dahi nüməyəndələri bunlardır: Баба Кушци "Диван", Мийанъяи вя Шишабяддинин фялсяфи ясярляри. Нясими поезийасы. Фцзулинин роемалары, lirikası və "Şядигятцс-сцяда"si. Фярияддин Яттар: "Мянтигцл-тейр", "Илащинамя", "Ясарнамя", "Мцсибятнамя", "Тязкиратцл-ювлийа". Ёялаляддин Руминин "Şəms Təbrizi divanı" və "Мясняви"si.

Диван ядыбийатында вящдяти-вцьуд фялсяфи дцнйаэюрцщ

Вящдяти-вцьуд фялсяфи дцщцнъяси бцтцн дцнйа елминин наилийятидир. Вящдяти-вцьуд фялсяфи консепсийасы ашаъыдакы фялсяфи сорьулара ъаваб верирди?

1.Кцлли алям ващид варлыгдыр, инсан щямин варлыъын зярряляридир.

2.Аллащын дярки мцтляг камилликдян вя камиллик йолу иля илащи мяртябъяйя йцксялиб Али варлыъа говушмадан ибарятдир.

3.Инсанларын бцтцн дцщцнъяляри, щярякятляри кцлли варлыъын ирадясиня табедир? Пис дя, йахшы дя ямялляримизин нятиъясидир.

4.Юз "мян"ини илащи варлыъын "мянин"дя яритмяк вя ирадяни тамамиля онун ирадясиня табе етмяк.

5. Аллаш бцтцн сирлярин мянбйи вя каинаты йарадан гцввядир.

6.Каинат Аллашын тягъассцмц, тязашцрц, вцъудунун изашедиъи сифятляридир, дцнйанын варлыбы онун мювъудлуьунун сцбутудур.

7. Аллаш бцтцовлцкдя кцллцрц, ьцзляр ися ону тяшкил едир. Аллаш щяр шейи ящатя едир. Каинатын сюзщьц Аллашын дяркинин сонсузлуьудур.

Диван ядябиййатында вязнляр.

Divan əzədbiyyatında işlək vəzn zruz vəznidir. Bununla belə türkdilli divan ədəbiyyatında heca vəzni aparıcı vəzn olduğu üçün divana daxil olan şeir nümunələri həm də heca vəznində olur. Buna misal olaraq Xətəinin divanını göstərə bilərik.

Əruz ərəb dilinin semantikasından irəli gələn ahəng olmaqla ərəb poeziyasında xüsusi vəzn kimi əsrlər boyu inkişaf etmişdir. Əruz vəznindəki ilk şeir nümunələri ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında yaradılmışdır. Bu vəznin nəzəri əsaslarını isə ilk dəfə VIII əsrdə ərəb müsiqişünası, leksikoloqu və nəhv alimi Əbu Əbdürrəhman Xəlil ibn Əhməd Fərahidi (700-772) yaratmışdır. Onun nəzəriyyəsinin mahiyyəti əruz vəznində yazılmış şeirlərin ahənginə görə qruplaşdırılması və müəyyən qəliblər(təfilələr) əsasında şeirləri həmin qruplara aid etməkdən ibarətdir. Həmin qruplar və qəliblər aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Müxtəlifə dairəsi:

- təvil; (Azərbaycan əruzunda işlənmir);
- mədid (Azərbaycan əruzunda işlənmir);
- bəsit (Azərbaycan əruzunda işlənmir);

II. Mötəlifə dairəsi:

- vafir (Azərbaycan əruzunda işlənmir);
- kamil (mütəfAilün mütəfAilün mütəfAilün mütəfAilün).

III. Müctəlibə dairəsi:

- həcəz (məfAİlün məfAİlün məfAİlün məfAİlün);
- rəməl (fAilAtün failAtün fAilAtün fAilAtün fAilAtün);
- rəcəz (müstəf'ilün müstəf'ilün müstəf'ilün müstəf'ilün);

IV. Müştəbihə dairəsi:

- münsərih (müftəilün fAilün müftəilün fAilün);
- müzare (məf'Ulü fAilAtü məfAİlü fAilün);
- müctəss (məfAilün fəilAtün məfAilün fəilAtün);
- müqtəzəb.

V. Müttəfiqə dairəsi:

- mütəqarib (fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün);
- mütədarik (fAilün fəil fAilün fəil).

VI. Müntəziə dairəsi:

- səri (müftəilün müftəilün fAilAt);
- xəfif (fAilAtün məfAülün fəilAtün)
- qərib (Azərbaycan əruzunda işlənmir);
- cədid (Azərbaycan əruzunda işlənmir);
- müşakil (Azərbaycan əruzunda işlənmir).

Dairəyə daxil olanları isə əruzşünaslar bəhr adlandırır. Bəhrlər isə bir-birlərindən öz ahənglərinə, heca ölçülərinə və hecaların qısa və uzun, qapalı və açıq olması ilə, düzümü ilə fərqləndirilir. Xəlil ibn Əhməd həmin ahəng və hecaları ölçmək üçün = فعل (fe'l)= sözünün müxtəlif farmalarından qəliblər fikirləşmişdir. Azərbaycan və başqa xalqların əruzşünasları həmin qəlibləri öz dillərindəki qəliblərlə əvəz etmişlər. Misal üçün Azərbaycan alimləri Əkrəm Cəfərin və Əli Nəzminin qəliblərinə baxaq:

Xəlil ibn Əhməd	Əli Fəhmi	Əkrəmi
Fə"Ul	Görür	nücAn
Fə"Ulu	Görürdüm	qələmdil
fAilün	Görmüşəm	dilqələm
fə"lu	Gördüm	dildil
fə"lü	Gördü	pərdə
fə"Ulü	Görürəm	qələmnü
fəilün	Görürdü	nüvədil
failAtün	Görmüşəmmiş	dilqələmdil
fəilAtün	Görürəmmiş	nüvədildil
fəilAtü	Görürəmsə	nüvəpərdə
fAilAt	Görsə vay	dilqələm
fə"	Gör	dil
məf"Ulü	Görmüşdü	dildildil
məfAIlü	Görürlərdi	qələmpərdə
məfAIlün	Görürlərmış	qələmdildil
məfAilün	Görürdülər	ələmnüdil
müftəilün	Görmüş idi	pərdəqələm
müstəf"ilün	Görmüşdülər	dildilqələm
mütəfAilün	Görə bilmədim	nüvədilnüvə

Bu qəliblər əsasında əruz vəzninin 19 bəhrinin həm də əlavə 200-dək növü meydana gəlir.

Bu bəhrlərin hamısı bütün müsəlman xalqlarının ədəbiyyatında eyni səviyyədə istifadə olunmamışdır. Məsələn cədid, qərib və müşəmkil bəhrləri faras poeziyasına aiddir. Mütqəzəb bəhri Azərbaycan poeziyasında işlənmir. əruzun 11 bəhri bütün xalqların poeziyasında işlənmişdir.

Azərbaycan divan ədəbiyyatında əruz islamıyyəət dövrünün başlanması ilə meydana gəlmişdir. Bununla belə bizim dilin semantikasını tam məzmunu ilə əruz vəzninin tələblərini yerinə yetirə bilmir. Bunu hiss edən klassiklərimiz də etiraf etmişlər ki, "türki ləfzilə nəzmi-nazik düşvar olur":

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə şoxdur nazm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazı namərbutu nahəmvar olur.
Məndə toyfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Nobəhar olğac tikandan bərgi-gül izhar olur.*

Füzuli faktiki olaraq həmin çətinliklərin mahiyyətini söyləmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, guya Füzuli türk dilində ümumiyyətlə şeir yazmağın çətin olmasını söyləmişdir. Ancaq bu heç də belə deyil. Füzuli “nəzmi-nazik” deyəndə əruz vəznində yazılan şeirləri nəzərdə tuturdu. Şübhəsiz, o türk dilində çoxlu şeirlər oxumuş, şifahi xalq ədəbiyyatında olan şeirləri də babasının, nənəsinin dilindən eşitmişdi. Sadəcə olaraq Füzulinin vaxtında türk dilində əruz vəznində şeir yazan şairlər azlıq təşkil edirdi. Füzuli də bunun səbəbini onda görürdü ki, türk dilindəki sözlər əruzun tələblərinə cavab vermir.

Ərəb dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində uzun və qısa saitlər yoxdur. Belə ki, ərəb-fars yazı qrafikasında qısa saitlər olan -ə, -e, -o sözlərin ortasında gələrkən, ümumiyyətlə yazıda öz əksini tapmır. Eləcə də Azərbaycan dilində olan -ö, -ü, -ı, kimi samitlər də ərəb-fars dillərində yoxdur. Halbuki, ərəb dilində işlənən uzun sait səslərin özləri də yeri gələndə ahəngin tələbi ilə şeirdə üç cür səsləndirilir: uzun, orta və qısa. Məsələn “a” saiti sözün əvvəlində üç dəfə uzun ola bilər, ortasında iki və ya bir dəfə, axırında isə iki dəfə qalın səslənə bilər. Məsələn: Aaarif (عارف), Aaaqil (عاقل), (ساقی)saaqi, (علا)əlaa, (صفا)səfaa, və s. ona görə də misraları Azərbaycan və ya ərəb qrafikası ilə təyin edib onların bəhrini həmin yazı normaları ilə müəyyənləşdirmək düzgün olmur. Çünki misralarda çatışmayan sait səslərinin yerini ahəngdə həmin

qalın saitlərin uzun ifadəsi əvəz edir. Misal üçün Sabirin şerlərindən birinə nəzər salaq:

Ni-yə bəs böy-lə bə-rəl-dir-sən a qa-re gö-zü-nü? = 15

Yox-sa bu a-yi-nə-də əy-ri gö-rür-sən ö-zü-nü? = 15

*Şa(a)-i-rəm çün və-zi-fəm bu-dur əş-a(a)r ya-zım, =
13+2*

*Gör-dü-yüm nik-ü-bəd-ü ey-lə-yim iz-ha(a)r ya-zım. =
14+1*

*Pi-si pis, əy-ri-ni əy-ri, dü-zü həm-va(a)r ya-zış. =
14+1*

Göründüyü kimi, eyni şerin misralarındakı avazın qısalığını dərhal sözlərdəki uzun saitlərin ikili ifadəsi dərhal aradan qaldırır: üçüncü misrada iki, dördüncü və bəşinci misralarda isə “a” saitini bir dəfə üzatmaq lazım gəlib. Ona görə də əruzdakı bəhrləri təyin etmək üçün yazıda əksini tapmış uzun və qısa saitlərin sayını təyin etmək, hələ heç nə vermir. Ölçüdə birinci növbədə ahəng, ikinci növbədə isə müvafiq uzun və qısa hecaların mütənasib olaraq növbələşməsi götürülür.

Bəzən də elə olur ki, sözlərdəki qalın saitləri üzatmağa ehtiyac qalmır və sözlər arasına əlavə hərif əlavə etmək məcburiyyəti yaranır. Yaxud da, sözlərin özlərinə yeni səs əlavə edilir. Buna divan əəədbiyyatında “**imalə**” deyirlər. Məsələn:

*Elm kəsbilə rütbeyi-rifət, ar(u)z(e)yi-məhal imiş
ancaq. (Füzuli)*

Dust(i) biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun. (Füzuli)

Yoxsa bu ay(i)nədə əyri görürsən özünü?(Sabir)

Bu misalların birincində *u, e, i* hərfləri iki sözün arasında işlədilər imalədir. Əgər şeirdə həmin imalələr olmasa, onda vəznə pozular.

Elə də olur ki, şerin bəhrinin tələbi ilə şeirdə işlənmiş hər hansı bir sözdəki hərfləri ixtisara salmaq lazım

gəlir. Bu prosesə divan ədəbiyyatının poetikasında “**zihaf**” deyirlər. Məsələn:

*Sorma, sınımış ürəyin çarəsini, imkansız olandır,
Dersən aşiq olanın dərindən dərman bigümandır.*

Bu beytdəki “sorma” ifadəsi “soruşma” ifadəsinin zihafi, “dersən” ifadəsi isə “deyirsən” ifadəsinin zihafıdır.

Heca vəznində olan şeirlərin misrasındakı sözlərin yerini dəyişməklə heç bir poetik tənəzzül baş vermir. Məsələn:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən (S.Vurğun)*

Bu misrada sözlərin yerini dəyişməklə şeirə heç bir xələl gəlmir:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yuvam, yurdum, məskənim sən.*

Beləliklə, sözlərin yerini dəyişməklə şeirə heç bir xələl gəlmədi, çünki heca vəznində başlıca tələb hecaların sayının düz gəlməsidir.

Əruz vəznində isə əksinə, sözlərin yeri dəyişəndə, ahəng pozulur və bəhrin qəlibləri düz gəlmir. Şeir artıq öz poetik keyfiyyətini itirib fikrin ifadəsinə xələl gətirir və estetik zövq itir.

*Tale səni rəva bilməyəydi, kaş mənə ey gül,
Yar olmadın, oldun ürəyi daş mənə ey gül!(Hafiz)*

İndi bu şeirdə sözlərin yerini dəyişsək, onun nə qədər zəif hala düşməsi özünü büruzə verəcək:

*Səni tale rəva bilməyəydi, kaş mənə, ey gül,
Olmadın yar, oldun ürəyi daş nənə ey gül!*

Artıq bu misralarda şeirin qəlibləri pozuldu və ümumi ahəng itdi. Sanki şeirdə sözlərin yeri dəmir qanunlarla tənzimlənmişdir. Həmin düzümün cüzi pozulması ilə şeirin ümumi ahəngi tamam pozulur.

Divan ədəbiyyatında işlənən bəhlər aşağıdakılardır:

1. Həzəc bəhri. “Həzəc” ərəb dilində xoş avaz deməkdir. Elə divan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri də bu bəhrədə yaradılmışdır. Bu bəhrin ərəb poeziyasında 30-dək növü vardır. Azərbaycan divan ədəbiyyatında isə onun 12-dək növündən istifadə olunmuşdur. Nəsimi özünün 74 S.Ə.Şirvani isə 368 şeirini bu bəhrədə yazmışdır. Azərbaycan şeirində bu bəhrin işlədindiylə növlər aşağıdakılardır:

1. məfAİlün	məfAİlün	məfAİlün	məfAİlün
2. məfAİlün	məfAİlün	məfAİlün	məfAİlan
Məni candan Fələklər yan-	Usandırdı dı ahimdan	cəfadən yar muradım şəm-	usanmazmı? i yanmazmı ? (Füzuli)
3. məfAİlün	məfAİlün	məfAlün	məfAİlün
Nə dəsti-ya Aşılmaz qön	Ridən öpdük çəyi-məqsu	Nə bir saqi dimiz bu dəh	əyağından ri bağından. (S.Ə.Şirvani)
4. məf”Ulü	məfAİlü	məfAİlü	məfAİl
Çığırma yat Sus ay yazıq	ay ac toyuq fəzadəki	yuxuda çox üqabi-can	ca darı gör şikarı gör. (Sabir)
5. məf”Ulü	məfAİlü	məfAİlü	fə”Ulün
Dövlətli Mehmanla	ləriz məqsə rımız büsbü	dimiz eyşü tün ərbabi	səfadır cinadır.(Sabir)
6. məf”Ulü	məfAİlün	məf”Ulü	məfAİlün
Mən eylə Aləmdə	bilirdim ki, mənə yarı	mənə yar vəfadar	olacaqsan olacaqsan. (S.Ə.Şirvani)
7. məfAİlün	məfAİlün	məfAil	
Cəməli-fit- Çıxardı pər-	nəsi tutdu dədən razi-	cəhani nəhani (Nəsimi)	
8. məfAİlün	məfAİlün	fə”Ulün	
Girib	içrə dilda-	ri gördüm,	

həmmam Təcəlladən	əyan dida-	ri gördüm. (<i>Seyid Əzim</i>)	
9. məf'Ulü	məfAilün	fə"Ulün	
Səd şükri Məşrutə	ki, oldu nu- ilə bu xa-	ri baran ki İran. (<i>Sabir</i>)	
10. məf'Ulü	məfAİlün	məfAil	
Ey mehtə Rəhm eylə	ri behtəri fəqirü na-	zəmanə təvanə (<i>Heyran Xanım</i>)	
11. məf'Ulü	məfAilün	məfAİlün	fə"Ul
Ey şeyxi Ey Gəncə-	Nizami, ey də izzü eh-	nizamı da- tişamı da-	ğılan ğılan. (<i>Seyid Əzim</i>)
12. məf'Ulü	məfAilün	məfAİlün	fə"
Saqi bu Bu rəncü	qədər xiya- qəmü mələ -	lindən hasil lindən hasil	nə? nə? (<i>Nəbati</i>)

2.Rəməl bəhri. “Rəməl” ərəbcə dəvənin sürətli yerişi deməkdir. Bu bəhrin özü də dəvə yerişinin ləngərliyini xatırladır. Ərəb və Azərbaycan divan ədəbiyyatında həcəzdən sonra ən çox işlənən bəhr rəməldir. Divan ədəbiyyatında hicran, qəm, kədər, dərin fəlsəfi fikirlərin ifadəsi üçün həmişə bu bəhrdən istifadə olunmuşdur. Şərq divan ədəbiyyatında Cəlaləddin Rumi XIII əsrdə özünün məhur məsnəvisini bu bəhrin növlərində yazmışdır. Bu bəhrin ərəb ədəbiyyatında 17 növü var. Azərbaycan divan ədəbiyyatında isə 10 növdən istifadə olunmuşdur. Nəsiminin 16, S.Ə.Şirvaninin isə 347 şeiri bu bəhrdə yazılmışdır.

1.fAilAtün	fAilAtün	fAilAtün	fAilAt
Nalədəndir	ney kimi a-	vazeyi eş-	qin bülənd

Nalətərkin	qılmazam ney	tək kəsilsəm	bəndübənd (Füzuli)
2. fAilAtün	fAilAtün	fAilAtün	fAilün
Könlümü zül- Öz əlimlə	fün xəyali- öz mülkümü	lə pərişan gör nə viran	etmişəm etmişən
3. fAilAtün	fAilAtün	fAilAtün	fAilAn
Mən kiməm bir Taleyim a-	bikəsü bi şiftə iqba-	çareyi-bi lım nigun bəx-	xaniman tim yaman
4. fAilAtün	fəilAtün	fəilAtün	fəilün
Maşəallah Ləlini mür-	bu gözəl kim- -dəyi-sədsa-	di ki, Şirva- -lə görüb ca-	-nə gəlib -nə gəlib. (Seyid Əzim)
5. fəilAtün	fəilAtün	fəilAtün	fə”lün
Yazmisan ta Ruhumun ta	zə nə sözlər rina mizra	deyə sordun bi zən oldun	qardaş qardaş. (A.Səhhət)
6. fəilAtün	fəilAtün	fəilAtün	fəilAtün
Belə mövsüm Ki, qalıb gu	-də rəva gör- -şəyi möhnət-	-mə dönüm ba- -də çəkəm rən-	-şına saqi -ci xumari. (Asi)
7. fəilAtü	fAilAtün	fəilAtü	fAilAtün
Nə soxulmu- Nə xiyali-	-san arayə -lə olubsan	a başı bə- belə iddi-	-lahı fə”lə -alı fə”lə (Sabir)
8. fAilAtün	fAilAtün	fAilün	
Tutuyi-təb- Nitqə gəlmiş	-im açılbdır sözlərim qən-	balü pər -dü şəkər. (Etimad)	
9. fəilAtün	fəilAtün	fəilAn	
Al yanaqlar Canı cana-	gətirib ca- -nə verib ca-	-nə məni. -nə gəlib.	
10. fəilAtün	fəilAtün	fəilün	

Ayıl ey bül- Nəğmən ilə	-bülü gülza- ola bida-	-ri vətən, -ri vətən. (Səhhət)	
----------------------------	---------------------------	--------------------------------------	--

3.Rəcəz bəhri. “Rəcəz” ərəb dilində “iztirab” və “sürət” mənasında işlənir. Əruzşünasların bu bəhrin müharibələr üçün yarandığını qeyd edirlər. Bu bəhrdə yazılan şeirlər əsgərlərdə bir ruh yüksəkliyi yaradır. Ərəb poeziyasında bu bəhrin 20-dək növü var. Azərbaycan divan ədəbiyyatında isə onun dörd növü işlənmişdir. Nəsimini 47, S.Ə.Şirvani 368 şeiri bu bəhrdə yazmışdır.

1. müstəf’ilün	müstəf’ilün	müstəf’ilün	müstəf’ilün
Tərki edə- Vətənimdir,	məm, Füzü vətənimdir,	səri-kuyin vətənimdir,	yaaarın vətənimdir.
2. müstəf’ilün	müstəf’ilün		
Tutmuş həqqə Açmış həqqi	nərgiz yüzün qətbın gözin (Füzuli)		
3. müstəf’ilAtün	müstəf’ilAtün		
Ei zülfü sünbül Qurban olum mən	Rüxsarı lələ Bu gül cəmalə (Ləli)		
4. müstəf’ilün	məfAilün	müftəilün	məfAilün
Töhmət edir Özlərinin	qəzetçilər yəqin ki, yox	məşəri-na- fəhmü zəka-	-si bir belə -sı bir belə (Sabir)

4.Mütəqarib bəhri. “Təqarüb” sözü ərəbcə yaxınlıq mənasında işlənir. Bəhrin təfilələri sürətli bir ahənglə deyilir. X əsrdə fars çairi Əbülqasim Firdovsi özünün 60 min beytlik məşhur “Şahnamə”sini bu bəhrdə (fə”Ulün, fə”Ulün, fə”Ulün, fə”Ul) yazmışdır. Nizami Gəncəvi də özünün “İsgəndərnamə” poemasını S.Ə.Şirvani 2 şeirini bu bəhrdə yazmışdır. Ərəb-fars divan ədəbiyyatında bu bəhrin

çox növlərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan divan ədəbiyyatında isə bu bəhrin yalnız iki növündə Nəsimi və Füzuli şeir yazmışdır.

1. fə"Ulün	fə"Ulün	fə"Ulün	fə"Ulün
Cahan iç- Ona sər-	rə hər fit- -vi qəddin-	-nə kim ol- -dir əlbət	-sa -tə bais (Füzuli)
2. fə"Ulün	fə"Ulün	fə"Ulün	fə"Ul
Götürdü Utandı	niqabi ləbindən	üzündən nəbatü	qəmər şəkər (Nəsimi)

5. Müzare bəhri. "Müzare" sözünün mənası ərəb dilində "oxşamaq"dır. Ahənginə görə bu bəhr həcəz və münserih bəhrlərinə yaxındır. Bəhrin ərəb və fars poeziyasında 12-dək növü var. Гази бцрщаняддинин 151, Nəsiminin 27, Кишвяринин 9, Фцзулинин 39, Закирин 15, S.Ə.Şirvaninin 131, Сабирин 16, Щадинин 28, Мюьцзүн 23, Я.Ващидин 30 şeri bu bəhrdə yazılmışdır. Azərbaycan divan ədəbiyyatında isə onun ən məşhur olan iki növündən istifadə olunmuşdur.

1.məf"Ulü	fAilatü	məfAİlü	fAilün
Səbrim a- Az olsa	-lib fələk mə- Bir məta o-	-nə yüz min cə- -na el çox bə-	-fa verir. -ha verir. (Füzuli)
2.məf"Ulü	fAilatün	məf"Ulü	fAilAtün
Şadəm ki Kim qarə-	könlüm oldu -bəxtlikçün	ol zülfü candan o-	xalə meyil -lubdu qabil (Seyid Əzim)

6. Müctəss bəhri. Ərəbcə "müctəss" kökündən qoparmaq deməkdir. Ərəb-fars poeziyasında 8-dən çox növü olan bu bəhrin Azərbaycan divan ədəbiyyatında iki növü

işlənmişdir. Nəsiminin 15, S.Ə.Şirvaninin 97 şeiri bu bəhrdə yazılmışdır.

1. məfAilün	fəilAtün	məfAilün	fəilatün
Qəddin qiya Bir özgə məh	-mi qiyamət Şər olur qa-	edər qiya- -mətyin xura-	-mə gələndə. -mə gələndə. (Zikri Ərdəbili)
2. məfailün	fəilAtün	məfAilün	fəilün
Mənimlə ol- Gətirdilər	-saydı mən məni ancaq	cahanə gəl- mən anə gəl-	-məz idim -məz idim. (Seyid Əzim)

7.Münsərih bəhni. “Münsərih” ərəbcə axıçı deməkdir. Ərəb-fars poeziyasında 12 növü olan bu bəhrin Azərbaycan divan ədəbiyyatında üç növündən istifadə olunmuşdur. Nəsiminin 6, S.Ə.Şirvaninin 4 şeiri bu bəhrdə yazılıb.

1. müftəilün	fəilün	müftəilün	fAilün
Gərçi tutub Yoxdu cahan-	aləmi -da vəli	Şurişi qov- mən kimi rüs-	ğayi eşq -vayi eşq. (Zakir)
2. müftəilün	fAilat	müftəilün	fAilün
Sən beləsən Fisq imiş əm-	-miş balam -rin tamam	ay bərəkal- ay bərəkal-	-lah sənə. -lah sənə. (Sabir)
3. müftəilün	fAilAtü	müftəilün	Fə”
Ey dili sər- Sə li və səl-	-kəştəvü şi- -lim ələnnə-	-kəştəyi va- -biyyi və a-	-leh -leh (Füzuli)

8. Xəfif bəhri. Bu bəhrdən daha çox mənşumələr yazanda klassiklər istifadə etmişlər. Füzulinin “Bəngü badə” poeması, Q.B.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, M.Ə.Sabirin əksər mənzumələri və A.Səhhətin tərcümələri xəfif bəhrində yazılmışdır. 12 növü olan bu bəhrin Azərbaycan divan ədəbiyyatında bir növün dörd variantı işlədilmişdir.

Низаминин «Йедди эюзял», Nəsiminin 10 şeiri, Ё. Ёаббарлынын «Гыз галасы», S.Ə.Şirvaninin 215 şeiri, M.Я.Сабирин дидактик шеирляри, Ш. Ёавидин «Шейх Сянан» dramı bu bəhrdə yazılmışdır.

1. fAilAtün	məfAilün	fəilün
Sabir ey ən Müqtədir du-	sevimli şa- -lu sözlü şa-	-irimiz -irimiz. (A.Səhhət)
2. fəilAtün	məfAilün	fə'lün
Demə bu ka- Hər kəsin el-	-fər ol müsəl- -mi var o in-	-mandır, -sandır (Seyid Əzim)

9. Səri bəhri. “Səri” – yəni sürətli deməkdir. Bu bəhrin deyilişi həqiqətən də sürətlidir. Bu bəhrdə qəzəllər az yazılmışdır. Şairlər daha çox epik şerlər yaxanda bu bəhrdən istifadə etmişlər. Nizami özünün “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisini bu bəhrdə yazmışdır. Nəsimi 4, S.Ə.Şirvani 5 şeirini bu bəhrdə yazmışdır. Bu bəhrin Azərbaycan divan ədəbiyyatında əsasən iki nöxü geniş yayılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır.

1. müftəilün	müftəilün	fAilAt
Sübhi saklıb Çıx ki təma	mahi rüxün şayə çıxa	dən niqab afitab (<i>Füzuli</i>)
2. müftəilün	müftəilün	failün
Çırmanırıq	keçməyə çay	gəlməmiş (<i>Sabir</i>)

10. Mütədarik bəhri. “Mütədarik” sözü ərəb dilində “yetişən”, “çatan” deməkdir. Bu bəhr Xəlil ibn Əhmədın vaxtında – VII əsrdə olmamıdır. Onu IX əsrdə ərəb alimi Əbülhəsən Əxfəş yaratmışdır. Şərd divan ədəbiyyatında bu bəhrin 5-6 növü var və Azərbaycan divan ədəbiyyatında əsasən S.Ə.Şirvani, Nəbaya, Zikri Ərdəbili bu bəhrin iki növündə şeirlər yazmışdır.

1. fAilün	fə'Yl	fAilün	fə'Ul
Get dolan	gilan	xamsan	hənuz

Püxtə ol	mağa	çox səfər	gərək (<i>Nəbati</i>)
2.fə”lün	fə”Ulün	fə”lün	fə”Ulün
Hər dəm Saldın	də qıllam nəzərdən	ney tək mən bi	nəvanı nəvanı (<i>S.Ə.Şirvani</i>)

11. Kamil bəhri. Bu bəhs sırf ərəb poeziyasına aid olan bəhrdir. Fars-türk şairləri buna həmişə “sənglax” (daşlıq) bəhr demişlər. Ahənginə görə bəhr həqiqətən də daşlıqdakı hərəkət ahəngini xatırladır. Ona görə də ərəb şeirində 6 növü olan bu bəhrin türk poeziyasında yalnız bir növü işlənmişdir. Füzilinin, Sərraf və Əbdülxalığ Yusifin bu bəhrdə bir qəzəlləri var.

MütəfAilün	mütəfAilün	mütəfAilün	mütəfAilün
Yetər ey fələk Məhi-təl”əti-	bu cəfa, yetir lə münəvvər et	məni-zarə sər- dilü didəyi	vi rəvanım nigəranimi (<i>Füüili</i>)
Sitəmindən ey Bu nə zülmdür	büti-səngdil bu nə cövrüdür	cigərim dönə- bu nə zəxmidir	dönə parədir. Bu nə yarədir. (<i>Əbülxalığ Yusif</i>)

Baxmayaraq ki, ərüz vəznü ərəb dilinin semantikasi əsasında meydana gəlmişdir., bununla belə bu vəznin başqa xalqların ədəbiyyatına keçməsi ilə bəzi dəyişmələr məruz qalmışdır. Belə ki, heç də Azərbaycan dilində yazılmış hər hansı bir şeiri ərəb dilinə məxsus səs ahəngləri ilə ölçmək olmaz. Azərbaycan divan ədəbiyyatında Füzulinin, Zakirin, Sabirin, Səhhətin, Vahidin elə şeirləri var ki, onlar ərüzdə yazılmalarına baxmayaraq ərəb dilində olan səs ahənglərinin qəliblərinə düz gəlmirlər. Buna görə də ərüzün özü də milli dillərin çəirçivəsində dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bunu dünya ərüzünəslığı da qəbul edir və ayrı-ayrı xalqların dilində yaranmış şeirlərə fərdi şəkildə yanaşırlar.

Bəzən şeirlərdəki əruz vəzninin bəhrlərini təyin etmək üçün onun yazı qaydalarına diqqətlə nəzər salıb və misrada olan qısa, uzun, qapalı və açıq qafiyələrin ardıcılığı müəyyən etməyə çalışırlar. əslində isə, bu tamamilə səhv təyinetmə metodudur. Əruz vəzni sözlərin ifadə ahənginə uyğun olaraq sıralanır. Belə ki, bir söz şeirin tələbinə uyğun olaraq həm Failat, həm də məfail qəlibinə düşə bilər.

Bütün bu məziyyətləri nəzərə alan şərqşünas D.Ginzburq özünün “Ərəb əruzunun əsasları” kitabında haqlı olaraq təfilələri cüzlərə parçalayaraq, onları musiqi notlarının ayrı-ayrı takt və ya yarımaktları ilə uyğunlaşdırır. Musiqi notları əsasında əruzda olan şeirlərin bəhrlərini təyin etmək çox asandır. Hətta İran Şairi Arif Qəzvini əruz vəznində yazdığı şeirləri fars musiqisinin müəyyən təsniflərinə uyğunlaşdırmışdır.

Bəhrlərin muğamlarla da uyğunlaşdırılması çoxdan mövcuddur. Bu sahədə çox mütəxəssislər çalışmışdır. Türk şairlərindən Ənis Bəhic Koryürək (1891-1949) “Musiqi üsullarının əruza tətbiqi” başlığı ilə şeirlər yazmışdır.

Əruzun musiqisindən məşhur bəstəkarımız Yzeyir Hacıbəyov da bəhs etmişdir: “əruzla yazılmış qəzəlin vəzni dəstgahın musiqisi üçün dəxi vəzn məiqamini tutur”.

Ядъбийят

1. Азярбайъан ядъбийяты тарихи поетикасы (мягальяяр топлусу), Бакы, 1989

2. Гулийева М. Классик Шярг поетикасы, Бакы, 1991.

3. Ядыбиййатшцнаслыг терминляри лцъяти, Багы, 1988
4. Енсыклопедик лцъят, Ядыбиййатшцнаслыг, Багы, 1998
5. Сяфярли Я. Йусифов Х. Гядим вя орта ясрляр Азырбайъан ядыбиййаты, Багы, 1998
6. Араслы Щ. Азырбайъан ядыбиййаты: тарихи вя проблемляри, Багы, 1998.
7. Шяфизяда Б. Азырбайъан ядыбиййаты (гядим дювр) Багы, 2004.
8. Азырбайъан классик ядыбиййаты китабханасы, 8 ылддя, Багы 1980-87.
9. Ёянуб Азырбайъан ядыбиййаты антолоэийасы, 4 ылддя, Багы, 1980-84
10. Азырбайъан ядыбиййаты 3 ылддя, Багы 1960-65
11. Азырбайъан ядыбиййаты, 1-ъи ылд, Багы, 2005.
12. Мящсяти. Рцбаиляр, Багы, 2005
13. Хагани Ш. Ясрляри. Ваки, 2005
14. Низами Э. Ясрляри. (beş cildde) Ваки, 2005
15. Араслы Н. Низаминин поетикасы, Багы, 2005.
16. Нясими И. Ясрляри. (3 cildde æski ælifba ile) Ваки, Elm, 1973.
17. Фцзули М. Ясрляри. (II cildde) Ваки, 1995
18. Хятаи Ш.И.. Ясрляри. Ваки, 199
19. Тябризи С. Ясрляри. Ваки, 2005
20. Ширвани С.Я. Ясрляри. (III cildde) Ваки, 2005
21. Нясряддин Туси. "Яхлаги-Насири". Багы, 2005
22. Ахундов М.Ф. Кямалцддювля мяктублары, Багы, 1983
23. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы, Москва, 1965
24. Беретельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература, Москва, 1965.

25. Крымский и. Низами и его современники, Баку, 1985
26. Əkrəm Cəfər. Фцзули шеиринин вязни («Мящяммяд Фцзули» мяг. топл., Баку, Азярняшр, 1958 сящ.80-138), Нясими шеиринин нязми. («Имадяддин Нясими» мяг. Топл. Баку, Йазычы, 1973.
27. Мяммядзадя Б.М. С.Я.Ширванинин анадилли поезийасында вязн, Баку, БДУ няшр. 1999.
28. Rəfilı M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958.
29. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi 0nəzəri əsasları. Bakı, 2008.
30. Vüqar Əhməd. Ədəbiyyatşünaslıq, Bakı, 2008.
31. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, 1977.
32. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1981
33. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. (məqalələr toplusu). Bakı, 1963.
34. Nəbatı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985.
35. Cinaslar. Bakı. 1985.
36. Müsülmankulov R. Klassik fars-tacik poetikası. X-XV əsrlər. (rus dilində) Moskva. Nauka, 1989.

M Ü N D Ə R İ C A T

Divan ədəbiyyatı haqqında ümumi məlumat.....	3
--	---

Divan ədəbiyyatında	
bəlağət.....	
Bədii təsvir və ifadə	
vasitələri.....	
Divan ədəbiyyatında əsas ideya və mövzular	
.....	
Divan ədəbiyyatında janrlar və növlər	
.....	
Divanın daxili	
strukturu.....	
Divan ədəbiyyatında	
səbklər.....	
Divan ədəbiyyatında təsəvvüf	
.....	
Psixoloji amillər	
.....	
Vəhdəti-vücut	
.....	
Divan ədəbiyyatında	
vəznlər.....	
Ədəbiyyat	
.....	
.....	